

LUNDS
UNIVERSITET

Humanekologiska avdelningen

Hantverk i Sverige

Beredskap inför framtida behov av låg energikonsumtion

Examensarbete, kandidatkurs i Humanekologi (HEKK01 61-90 hp)
av Kerstin Engblom, Vårtermin 2009
Handledare: Thomas Malm

Abstract:

The aim of this bachelor`s thesis is to reflect the ways in which a variety of craftspeople earn a living in contemporary Sweden; how their circumstances have changed because of the tension between economic rationality and social cohesion, and what implications these changes may have for sustainability, with special regards to energy consumption.

The selection of craftspeople has been made according to the labour market authority`s classifications of craft activity, with a focus on craft forms and skills that originally were found among self-sufficient and/or self-sustaining households at the turn of the previous century. The focus of this thesis is on home crafts and the effects that changes in market economics have meant for the organisation of labour in the Swedish economy. An investigation of craftspeople in Sweden makes it possible to highlight the so-called “non-qualitative transformation of the energy and distribution conflicts at the sharp end of the industrial revolution”, and likewise its relationship to climate change, social structures, and the relationship between the socioeconomic centre and its peripheries.

Through use of a qualitative questionnaire and five in-depth interviews, various forms of craft activity, their markets as well as physical, mental and social processes related to the practice of craft skills are analysed. Empirical-ethnology methodologies are used to investigate how craftspeople experience their opportunities and limitations within the Swedish social system, and how these persons experience their own participation in the creation of a sustainable society.

These approaches reveal both social and ecological advantages in craft activity. However many craftspeople reported experiencing structural hindrances to the continuation of their craft. One of several proposed solutions is the development of formal sector space for the marketing of locally produced goods, which would contribute to the development and cooperation of small business in non-urban areas with the concomitant reduction of imports of finished goods, thereby in turn reducing discharge of carbon dioxide.

Keywords: Human ecology, world-system analysis, sustainable development, local production, handicraft

Innehållsförteckning:

1. Inledning	5
1.1 Bakgrund- Tänk globalt - Agera lokalt	6
1.2 Syfte och frågeställningar	9
1.3 Humanekologiskt perspektiv	10
1.4 Uppsatsens disposition	11
2. Historiska perspektiv	12
2.1 Vad är hantverk?	12
2.2 Självhushållning i Sverige	13
2.3 Slöjd	14
3. Teoretiskt och analytiskt ramverk	17
3.1 Marian Radetzki och förespråkare för ekonomisk tillväxt	19
3.2 Sigmund Kvalöy och lokal identitet	20
3.3 Charles Redmans teori om småskaliga och komplexa samhällen	23
3.4 Tim Ingold och variation av skicklighet	24
3.5 Nanna Kildal om kvalitativ och kvantitativ tidsnorm	25
3.6 Alf Hornborg: en ekologisk teori om ojämnt utbyte	28
3.7 Howard T Odum: ekologisk ekonomi	30
3.8 Björn Forsberg och tillväxtens sista dagar	31
3.9 Omvärldsperspektiv	33
4. Empirisk del	35
4.1 Metodbeskrivning	35
4.1.1 Urval och genomförande	36
4.1.2 Etiska aspekter och reflexiv tolkning	37
4.1.3 Bearbetning och fältstudier	37
4.2 Resultat	37
4.2.1 Beskrivning av hantverkare	38
4.2.2 intervju med fem hantverkare	38
Intervju 1: Siri Eriksson, textilt hantverk	38
Intervju 2: Christel Jönsson, yrkesverksam toverska	40
Intervju 3: Camilla Thomsen, självhushållande hantverk och slöjdlärlärska	42
Intervju 4: Henry Somos, skomakare	43
Intervju 5: Patrik Nilsson, smide och metall hantverk	45
4.2.3 Enkätundersökning	46
5. Diskussion	48
6. Sammanfattning och slutsatser	58

Bilagor:

Bilaga 1. Mall till enkätundersökning	62
7. Källförteckning:	66
8. Figur och tabellförteckning:	4
Figur: 1: Humanities Ecological Footprint 1961-2005, Världsnaturfonden	7
Figur: 2: Symbolisk representation av människans uttag av energi, Göran Ehrensverd 1971	7
Figur: 3: Två system för ekonomisk aktivitet, Patricia Thomson	16
Tabell 1: Globala Medelutsläpp av koldioxid per capita, Naturvårdsverket	6
Tabell 2: Bouppteckningsmaterial från 1840 och 1980	15
Tabell 3: Förändring av ämnet slöjd under 1900-tal; Benn et al	15
Tabell 4: Meningsfullt arbete, Sigmund Kvalöy efter E. F Schumacher 1969	21
Tabell 5: Kvalitativ och Kvantitativ tidsnorm	26
Tabell 6 & 7: Traditionell och industriell teknik, Alf Hornborg 1997	28
Tabell 8: Mål och beräkningar för ett hållbart Sverige, 1998 Miljöförbundet Jordens Vänner	32
Tabell 9: Produktframställning utifrån H.T Odums begrepp ”emergi”	54

1. Inledning

*Ett hantverksföremål är inte bara form och funktion
det är först och främst mänsklig tid
som sparats undan den tomhet våra liv rinner ut i.
Inför sitt verk kan människan säga, ”Detta är min tid,
detta är jag, på annat sätt finns jag inte till
för mig och för andra”. Det är sant att allt människan
gör har den karaktären, men man erfar det sällan så rent
och så öppet som inför det hon gjort med sina händer,
sällan så enkelt. Där uppenbaras det som sist och slutligen
hela hennes historiska existens vilar på: hennes
produktivitet, hennes ursprungliga förmåga att arbeta.*

Ulf Linde i *Makrillgarnbåten Blixten* (Fjellsson 1991:82)

Jag uppmärksammade under en resa i Sydamerika år 2007 hur människor till skillnad från i Sverige, återanvände material, tillverkade och lagade saker. En gång satt min uruguayanska svägerska och rev upp maskorna i en barntröja hon stickat till sitt barnbarn, den hade blivit för liten och av det återanvända garnet stickade hon en ny tröja. När jag kom hem tänkte jag på hur svårt det var att hinna med att tillverka själv, laga och återanvända. Material vi anser som ”billigt” ledde istället till konsumtion. Denna konsumtionskultur är ett ganska nytt fenomen, bara två generationer tillbaka, på min farmors tid, var återanvändning av resurser liksom hantverk vanliga sysslor. Det finns många anledningar till att vi lämnat hantverkssamhället bakom oss men det industriella steg vi tagit som bidragit till ökad konsumtion i väst larmar om resursbrist och klimatförändringar liksom sämre arbetsförhållanden i periferin. Innan jag skrev denna uppsats tänkte jag att man inte kan stoppa utvecklingen och det tänker jag fortfarande men litteratur från Ladakh i Indien liksom från andra traditionella samhällen ger mig styrka och hopp om att det finns mer än en väg in i framtiden.

För att förklara mitt tema ”hantverkets betydelse för hållbar utveckling” vill jag ge exempel på aktiviteter vanliga i traditionella samhällen och som genom att tillämpas i moderna samhällen kan minska utsläpp av växthusgaser.

- *Den egna kraften vid förflyttning.
Som exempel kan ges cykling och promenad istället för motordrivna fordon eller att ta trappan istället för hissen.*
- *Den egna kraften till framställning av mat.
Tillverka eget istället för att köpa, all form av matproduktion som medverkar till att den egna fysiska kraften används vid insamling och framställning, exempelvis trädgårdsodling och konservering.*
- *Den egna kraften vid tillverkning och användning av bruksföremål.
Hantverk istället för importerade produkter. Att laga, lappa, tvätta för hand. All form av återanvändning där den egna kraften används som instrument för att en produkt åter skall kunna komma i bruk.*

När man väl sätter dessa aktiviteter i bruk har de förvånansvärt positiva effekter både för hälsa och socialt liv *i enhet med* att aktiviteten använder naturens resurser på ett effektivt sätt. Under arbetets gång har jag mött många som intresserat sig för temat och som med glädje delat med sig av sina erfarenheter som skapande människor. Min förhoppning är att denna studie kan vara ett bidrag till, och ett samtal om lokal utveckling och hållbarhet. Jag vill varmt tacka alla hantverkare som deltagit i intervju: TACK och lycka till!

1.1 Bakgrund: Tänk globalt - agera lokalt

Vietnam anses vara ett av de länder som kommer att drabbas hårdast av klimatförändringarna. I månadsskiftet oktober-november 2008 var man tvungen att röra sig med roddbåt på huvudstaden Hanois gator. Nguen Huu Ni, respekterad klimatforskare och medlem i FN:s Klimatråd 2008 berättar att extrema väderfenomen dessvärre kan bli allt vanligare i Vietnam.

Klimatförändringen har redan förorsakat stora förändringar i landets klimat. Vi kanske lider av att havsytan stiger, men andra länder drabbas av värmeperioder eller torka. Resultatet blir energikris, livsmedelskris och befolkningskoncentration – allt påverkar allt. Därför måste vi lösa problemet globalt” (Nguen Huu Ni, FN:s Klimatpanel 2008, (citerad i Hantula 2009.)

Strategier för hållbar utveckling på lokal, regional och internationell nivå, hänvisas ofta till tre dimensioner: ekologi, ekonomi och socialt hållbar utveckling. Många kommuner har redan börjat utforma hållbara strukturer, ett exempel är Göteborgs Stad. I dess hållbarhetsplan inför 2050 står det att ”framtidens hållbara ekonomi är den ekonomi som möjliggör att den sociala hållbarheten uppnås inom de ekologiska ramarna” (www.goteborg2050.nu).

Inom de ekologiska ramarna ingår, enligt regeringens Vetenskapliga råd, att de globala utsläppen av koldioxid behöver minska med 50-85 % procent fram till 2050 jämfört med nivån år 2000 för att inte höja den globala temperaturen ytterligare (Vetenskapliga Rådet 2007:6). Naturskyddsföreningen anser att jordens medeltemperatur inte får stiga med mer än 2 grader över *förindustriell* nivå (Naturskyddsföreningen verksamhetsriktlinjer 2008). Enligt Naturvårdsverket (Tabell 1) motsvarar det ett medelutsläpp på mellan 1,7 till 1,9 ton per person/år om jordens befolkning vid denna tid antas ha ökat till 9,2 miljarder människor (Naturvårdsverket 3).

TABELL 1: *Utsläppsnivåer per person vid olika år. Här visas hur låga utsläppen behöver bli i medeltal om globala utsläpp av koldioxid skall minska på önskvärt sätt.*

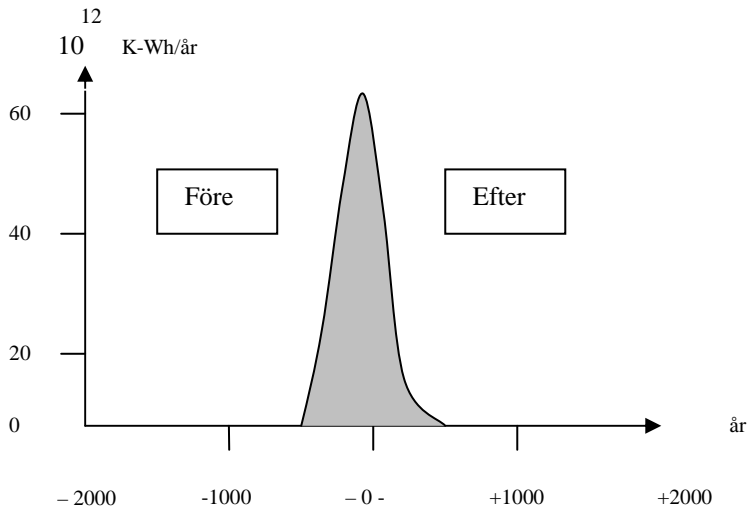
År	2004	2020	2050	2100
Globala medelutsläpp ton per capita	7,6	5,6	1,7-1,9	0

Källa: Data hämtade från Naturvårdsverket 3.

Eftersom industriländerna förutsätts ta ett större ansvar för utsläppsminskningar kan utsläppen per person behöva vara *ännu lägre* i västvärlden (ibid). Vår *konsumtion* orsakar utsläpp *både* i Sverige och utomlands. De samlade utsläppen motsvarar drygt **10 ton växthusgaser per person och år** (2003). Det är 25 % mer än om bara utsläppen i Sverige räknas in. Naturvårdsverket menar att ”utveckling och spridning av *ny teknik* är viktigt, men på många områden krävs också ändrade *konsumtionsvanor*” (Naturvårdsverket 2).

Björn Forsberg, forskare i miljö och utvecklingsfrågor vid Umeå Universitet, diskuterar i sin bok *Tillväxtens sista dagar* (2007) de strukturella hinder som står i vägen för hållbar utveckling. Han kritiserar (ibid.:45) den rådande *teknikoptimismen* beroende av ekonomisk tillväxt och menar att det är just den växande ekonomin i nationalstaterna som genom global spridning och den ökade användningen av naturens resurser *framkallat* den ekologiska krisen. Över 80 % av genom människan iscensatta ekonomiska aktiviteter drevs i slutet av 80-talet av lagrad solenergi, d.v.s. fossilt kol, olja eller naturgas (Hubendick 1987:40).

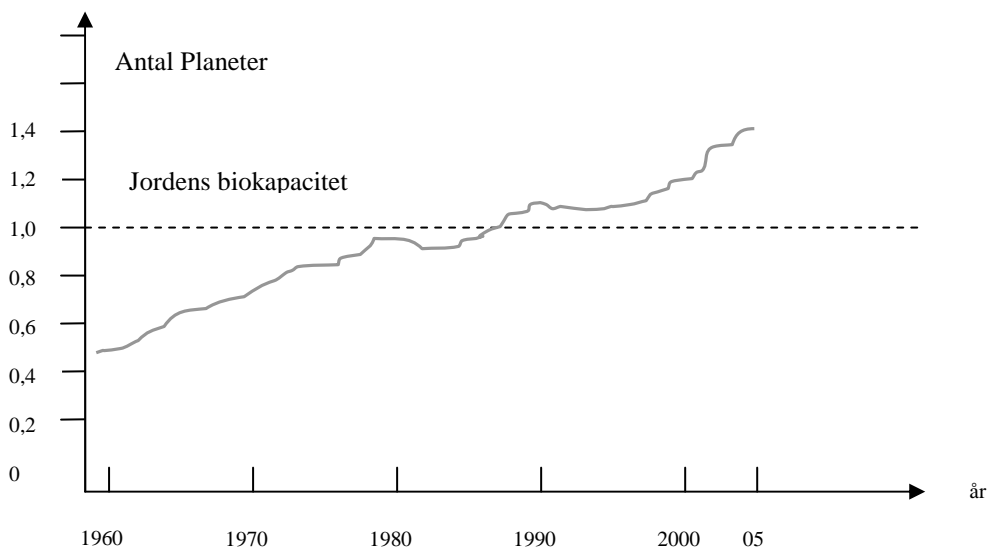
FIGUR 1: Symbolisk representation av människans uttag av energi i kilowattimmar per år genom förbränning av fossilt kol, olja och naturgas från 1700 till nutid och framåt i tiden.

Källa: Data hämtat från Ehrensvärd (1971:11).

Även om ny teknik driven av förnyelsebara energikällor sedan dess utvecklats, nya siffror (Kullander 2008) visar att Sveriges användning av fossilt bränsle minskat till 40 %, har inte den *totala* energiförbrukningen minskat. För att ta itu med miljöproblem måste västvärlden ”trappa ner” på sin energianvändning (Forsberg 2007:58; se Figur 1), också för rättvis fördelning av brukbara markytor och naturtillgångar eftersom en liknande kurva (Ehrensvärd 1971:12) kan ritas för jordens malmfyndigheter. Den moderna livsstilens expansion har gjort att belastningen på jorden *ökat*, en följd av spridning av ny ”effektiv” teknik och anpassning till en global marknad. Världsnaturfondens beräkning av mänsklighetens ekologiska fotavtryck (se Fig. 2) illustrerar att efter 1980 har den globala belastningen ökat från 100 % till 125 %.

FIGUR 2: Mänsklighetens ekologiska fotavtryck, 1961-2005, beskriver människans användning av resurser i förhållande till jordens förmåga att reproducera och bryta ner resurser (bärkraft).

Källa: Data hämtat från Världsnaturfondens (www.wwf.se)

Forsberg (2007:58) menar att den dag samhället aktivt börjar uppmana till att *minska* konsumtion och *spara* resurser har tillväxten tjänat ut som ekonomisk modell. Han intervjuade miljösamordnare i svenska kommuner och tar upp att många ”fastnat i resonemang om hur svårt det är att vinna stöd för tankar om livsstilsförändring hos den breda allmänheten”. Han menar att insatser för miljön för att få stöd inte får upplevas som besvärliga. En av samordnarna säger:

Det måste finnas en infrastruktur för att vanligt folk skall orka bry sig. Det måste vara bekvämt. Man kan inte vädja till något globalt, eller det här med framtida generationer - det är alldeles för abstrakt (citat i Forsberg 2007:112).

En rörelse som vuxit fram i Europa med konkreta strukturer för att bygga en hållbar Stad är rörelsen Slow City, även kallad *Cittaslow*, vilken startade i Italien 1999 som en utveckling av konceptet *Slow Food* och som nu även väckt intresse bland svenska kommuner, varav Falköping är den första som fått Cittaslow-certifiering. Idén med nätverket är att förbättra globala miljöförhållanden och samtidigt få en ökad välfärd lokalt, en välfärd som bygger på kvalitet framför kvantitet. Nätverket skapades när människor uppmärksammade de negativa effekterna av intensivt jordbruk och etableringen av multinationella företag:

Det hyperaktiva jordbruket har misslyckats på många sätt: jordens befolkning kan inte mättas, nedsmutsning och klimatförändringar är ett faktum, hela befolkningsgruppers kulturella identitet har suddats ut och den biologiska mångfalden hotas (Saturnini 2004, utdrag från föredrag).

Nätverket Cittaslow medger att ett samhälle inte kan påverka hela världen, men det kan påverka det egna samhällets framtid. Det kan besluta om att bevara eller förstöra, respektera eller smutsa ner, det kan besluta om vad som skall produceras och hur det skall produceras. För certifiering söker Nätverket Cittaslow ”städer som fortfarande är intresserade av sin historia, städer med ett rikt kulturliv, torg, caféer, restauranger och mötesplatser, städer som har ett genuint landskap bevarat, *hantverkare* som anpassar sig till årstiden med produkter som respekterar smaker, hälsa och spontana seder” (Falköpings kommun: Cittaslow-filosofin). Cittaslow-filosofin *festina lente* lyder kort:

Att respektera det lilla och lokala i en globaliserad värld, att söka humana miljövänliga och hållbara lösningar (Falköpings kommun: Cittaslow-filosofin).

Bemötande av kommuninvånare är varierande, från att man tycker förändringen skapar en gemytlig atmosfär som lockar turister till kritik emot begränsad valfrihet. Carolin Dahlman (2003), frilansskribent på *Aftonbladet*, skriver:

Slow Cities är en flirt med dem som är rädda för utveckling. Det är ett sätt att stoppa utbyte av varor och tankar över världen. Slow cities står för protektionism, nationalromantik, instängdhet och bakåtsträvande. Vem vinner på det? [...] Mänskligheten har alltid strävat efter framsteg. Konkurrens har gjort varor och idéer bättre, smartare och billigare. Frihandeln har gjort att vi i Åmål kan köpa chianti från Greve och att de kan köpa Dalslandships av oss . [...] Tack vare frihandeln har vi i dag råd med sjukvård, barnomsorg och maxtaxa. Ett romantiskt skimmer över det gamla leder däremot till sämre välfärd för alla. [...] Men när hela kommuner tvingar in sina medborgare i ett visst beteende hotas valfriheten. Vi får då det politikerna valt åt oss – inte det vi själva efterfrågat. [...] Men en vidare spridning av det konservativa hotar vår valfrihet och välfärd. Frihet erbjuder en vackrare vision om framtiden.

1.2 Syfte, problemställning och avgränsning

Uppsatsens syfte är att ge infallsvinklar på hantverkets betydelse för hållbar utveckling. Närmare bestämt kommer följande frågeställningar att behandlas:

1. På vilket sätt har hantverkets situation förändrats från småskaligt bondesamhälle till idag i Sverige, med fokus på materialflöden och organisation.
2. Hur upplever hantverkare sina hantverks förutsättningar och begränsningar inom den svenska samhällsorganisationen och hur upplever de sin medverkan till utformningen av ett hållbart samhälle.
3. Hur kan hantverk bidra till hållbar utveckling exempelvis genom minskat användande av fossilt bränsle?

Jag vill mot den i föregående avsnitt skisserade bakgrunden undersöka hur man genom att tänka lokalt kan påverka globala förhållanden. I fokus ligger den förändring industrialiseringen inneburit för det svenska samhället och ”spänningen mellan ekonomisk rationalitet och sociala sammanhang” (Salazar1996:ix), med omvärldsperspektiv då modern teknik ersätter traditionella metoder globalt. Inför en framtid med behov av minskade utsläpp av växthusgaser vill jag undersöka *hantverkssamhället*, vilket är representativt för tiden *före* industrialiseringen (se Fig. 1), och ge infallsvinklar inför tiden *efter*. Tidsavgränsningen kännetecknas av att ”i begreppet ’industrialismen’ ligger, bland annat, just förändringen av *redskapens tekniska utformning*, tillkomsten av *effektiva energikällor*, samt nya idéer om arbetets uppdelning och *organisering*” (min kursiv.) (Bringéus 2003:9). Jag har valt att intervjua hantverkare i Sverige för att undersöka deras syn på relationen mellan hantverk och hållbar utveckling, därför att hantverkarna ingår i Cittaslows vision och för att organisation och materialflöden i förindustriella samhällen blir intressant vid beredskap inför en framtid med förnyelsebar energi.

För att medborgare i ett samhälle skall medverka i byggandet av hållbara strukturer, är det viktigt att först klargöra de ekonomiska relationer i vilka människan ingår, enligt Forsberg (2007:228) ”kunskapsinsatser för en förändrad värdegrund”. Jag har i enighet med Steinar Kvaales (1997:14) rekommendationer i *Den kvalitativa forskningsintervjun* försökt ”fånga en mängd olika personers uppfattning om ett ämne, och ge en bild av en mångsidig kontroversiell värld”. Behöver vi, som forskaren Björn Forsberg (2007:191,228) uttrycker det, ”förändra vår värdegrund” och se framtida utveckling i termer av att (Ibid.:58) ”trappa ner” för att bemöta globala miljöproblem och orättvisa sociala förhållanden och samtidigt utveckla vad Christer Sanne, docent och samhällsforskare på KTH i Stockholm (2002:22), kallar ”ett gott liv” lokalt? Analysen består av att med teoretisk grund göra materialflöden inom global handel och organisation transparent i interaktion med intervjumaterialet. Jag vill tydliggöra att analysen avser att undersöka möjligheten att trappa ner energiförbrukning i *Sverige*, för att därigenom möjliggöra en global rättvis fördelning av jordens resurser. Jag *berör* de enskilda individernas upplevelse av hantverk och därigenom diskussionen om grundläggande mänskliga behov, vilket påbörjar en debatt om kriterier för en förändrad värdegrund, men vill tydliggöra att analysen framförallt undersöker globala materialflöden och organisation.

Mitt huvudintresse är frånvaron av hushållande aktiviteter i moderna samhällen. Hur uppfattar människor den frånvaron, och hur hanterar de den. För att ta reda på hur hantverksutövande uttrycks i Sverige i modern tid har jag intervjuat 15 hantverkare, några yrkesverksamma och några med hantverk som hobby. Urvalet av hantverkare är baserat på ”Nordisk yrkesklassificering” utgiven av arbetsmarknadsstyrelsen. Här finns också yrken som

står på gränsen till industriell verksamhet eller som har industrialiserats men som alltjämt har hantverksmässiga utövare (Rosén & Rosén 1983:154). Jag har för avgränsningens skull lagt fokus på *hemslöjd*, den typ av hantverk, som innan industrins genombrott gjordes i hemmen parallellt med jordbruk. ”Karaktäristiskt för hemslöjd som produktionssätt är att en specifik produkt är gjord i hemmet som bisyssla, utanför tjänst, och att produkten säljs direkt av producenten till konsumenten” (Nylén 1976:10).

Ur historiskt perspektiv samt i diskussionen ger jag framförallt exempel ifrån förändringen inom textil slöjd (bouppteckningsmaterial, textil slöjdundervisning, import av textila varor) vilket i sammanhanget beskriver sysselsättning som *minskat* i takt med samtida ökade användning av fossilt bränsle. Björn Forsberg (2007: 38) beskriver förändringen som varit och hur han ser på framtiden:

Skillnaden mellan fossilsamhället med dess lagrade och rikliga energidepåer och ett framtida samhälle baserat på förnyelsebara energilösningar, är som skillnaden mellan att leva med ett välfyllt bankkonto – möjliggörande av tänkbara utsvävningar – och den fattiges tillvaro från hand till mun.

Jag ger en generell bild av den ökade importen av textila material (se Tabell 2) men denna förändring är också tydlig inom andra material, exempelvis olika metaller (se Tabell 8). Av de fem informanterna i djupintervjuerna tillhör tre textil hemslöjd, en smide och en är skomakare (läderhantverk).

1.3 Humanekologiskt perspektiv

Humanekologi är ett tvärvetenskapligt fält där man tillämpar ett integrerat synsätt mellan humaniora, samhällsvetenskap, naturvetenskap och teknologi. Humanekologin har vuxit fram under ett 1900-tal i förändring som en följd av; industrialisering, urbanisering och globalisering; processer som har ekologiska, samhällsliga och sociala aspekter. Exempelvis har det moderna samhället utvecklat ett materiellt välstånd medan baksidan är en omfattande miljö och fördelningsproblematik, överutnyttjande av naturresurser och miljöbelastning i kombination med ojämn fördelning av jordens resurser och sociala problem både i centrum och i periferin. Jag kommer att knyta an till humanekologen Alf Hornborgs ekologiska teori om ojämnt utbyte vilken är överensstämmande med Immanuel Wallersteins (2004:10) världssystemanalys, enligt vilken ett växande socioekonomiskt centrum är beroende av extraktion av resurser i periferin.

Den av Dieter Steiner (1993) utformade ”humanekologiska triangeln” avser förhållandet mellan individ, samhälle och miljö. Denna närmast paradigmatiska modell är en utgångspunkt även för denna uppsats. Som humanekolog eftersträvar jag att bemöta miljöfrågor utifrån ett *helhetsperspektiv*; avsikten är att hitta hållbara lösningar genom att integrera de olika förhållningssätten. I min uppsats representeras de tre hörnstenarna i Steiners modell av:

(A) *Individen*: Hantverk som försörjningssätt, den individuella upplevelsen av att arbeta med hantverk i ett modernt samhälle, mål och mening med arbete liksom den enskilda individens förståelse av ekologiska samband i relation till arbetet med händerna.

(B) *Samhället*: Politisk och ekonomisk struktur i modernt samhälle, hushållning av resurser, kulturella ideer om arbetets utformning och organisering.

(C) *Miljön*: Naturresurser, energikällor och material i förhållande till naturens ekologiska förutsättningar och begränsningar.

Enligt Steiner (1993:57) präglas vår uppfattning och relation till naturen av en *social verklighet* och en *social tolkning*. Vilket enligt Steiner (Ibid.) innebär att vi reproducerar sociala strukturer vilka styr dessa interaktioner genom handlingar. Exempel på en sådan handling kan urskiljas genom att hantverkaren valt sin sysselsättning av enskilda skäl, kopplade dels till enskilda behov liksom familjens behov av försörjning etc. men i relation till samhällets lagar, normer och kulturella föreställningar. Den enskilda individens individuella behov är knutna och beroende av komplexa relationer i samhället och den omgivande miljön. Samhället påverkar i sin tur omgivande miljö genom användning av naturresurser, organisering av produktion, transporter, deponering, naturskydd, marknadspriser etc. Eftersom ”de flesta saker människor gör på olika sätt förändrar hennes omgivande miljö och kan kännetecknas som *ekonomisk aktivitet*” (min kursiv.) (Mc Neill 2000:5), är det viktigt att klargöra vilken samhällelig kontext aktiviteterna utgår ifrån. För att komma vidare i debatten om klimatförändringar är relationen mellan *mänsklig aktivitet* och *hushållning av naturens resurser* central. Jag undersöker framförallt relationen mellan samhället och det omgivande ekosystemet. I detta fall är introduktionen av ett marknadsekonomiskt system central, s.k. frihandel, ”målet om fri rörlighet av varor och tjänster – officiell ideologi inom bl.a. EU” (Forsberg 2007:194), då ordet ekonomi kommer från grekiskans *oikos* som betyder *hushållning* (Worster 1996:149). Att hushålla med resurser på ett hållbart sätt beskriver Hubendick (1987:56):

Människan som art är del av ett ekosystem i vilken människan som organism har primära basbehov för att överleva. Det centrala basbehovet är det metaboliska (ämnesomsättnings-energi) i biologisk form, mat. Att skaffa sig metabolisk energi genom samlande, jakt, fiske, boskapsskötsel eller odling kräver *verksamhet*. En verksamhet som kräver energi. I ett bibehållbart system måste kvoten av energiutvinning och energiinsats vara större än ett.

Ett *moget* ekosystem har, *hög diversitetsförmåga* och en mångfald av arter som samverkar sinsemellan, utvecklad kvalitet framför kvantitet och använder tillgänglig exergi (Günther 1: www.holon.se) intelligent och effektivt. Det är ett bibehållbart system som inte är beroende av förråd av energi och som har en positiv nettoeffekt på sitt supersystems produktion av understödande tjänster. Vårt sätt att idag framställa mat kräver *mer energi* än avkastningen enligt världsnaturfondens beräkning av globalt ekologiskt fotavtryck (se Fig. 2).

Hållbar utveckling definierat ur ett humanekologiskt perspektiv kan tydliggöras genom ekonomen Herman Dalys (1996:75) teori i boken *Beyond Growth* där ”ekonomi är ett subsystem till naturens supersystem”, eller som Sigmund Kvalöy (1992b:3) uttrycker det: ”in av viable human society, nature sets the ground rules, and politics/human rules are secondary”. I relation till aktuell miljödebatt med behov av en minskad användning av fossila bränslen vill jag ur ett humanekologiskt perspektiv hitta samband mellan kultur, försörjningssätt och naturutnyttjande. Verksamheten undersöks i uppsatsen som en jämförelse mellan hantverkssamhälle och industrisamhälle.

1.4 Uppsatsens disposition:

Fortsättningsvis presenteras först den litteratur som utgjort den teoretiska grunden för undersökningen. Jag går sedan igenom olika infallsvinklar på hantverkets betydelse för hållbar utveckling, och kommer därmed in på debatten om mening med arbete, liksom på teorier om hur arbete kan organiseras för att vara hållbart.

Det tredje kapitlet behandlar undersökningsmetoden och resultatet av undersökningen. Intervjuerna ger en övergripande bild av hantverkets betydelse och funktion i nutid i Sverige. Framförallt framgår förändringen mellan tre generationer, då den äldsta informanten är född 1930. I den avslutande diskussionen om litteraturen och undersökningsmaterialet har jag tagit

fram de teman jag tyckte var intressanta antingen därför att undersökningsmaterialet stöder redan befintliga teorier, eller därför att befintliga teorier och analysmodeller tar fram nya aspekter av hantverkets betydelse för hållbar utveckling. Jag avslutar uppsatsen med en sammanfattning av diskussionen samt slutsatser.

2. Historiskt perspektiv

För att ta reda på vad som finns dokumenterat om hantverk och de sociala och ekologiska förändringar övergången till industriell produktion innebar har jag sökt bland litteratur och på Internet. Historiskt perspektiv ger infallsvinklar på vilken betydelse hantverket hade i Sverige fram till industrins genombrott omkring 1850 (Eriksson 1984:8). De historiska infallsvinklarna är inte täckande, utan fungerar som exempel för att diskutera hantverkets betydelse i förindustriell tid i *jämförelse* med modern tid.

2.1 Historik: Vad är hantverk?

Utmärkande för hantverk är att det är ett produktionssätt som utförs för hand. Utövaren behärskar oftast hela processen och det färdiga resultatet beror på hantverkarens yrkeskunskap, individuella förmåga och fallenhet. ”Utan förmågan att använda händerna för att bereda sig skydd och föda skulle människan inte ha kunnat existera” (Rosén & Rosén 1983:9). I dagens Sverige lever hantverket till stor del kvar, om än med förfinade redskap; de senaste uttrycker sig i automatik och robotar (Ibid.:9). Att utöva en hantverksteknik kan härledas till Alfred Lotkas (1880-1949) uppfattning av teknologi såsom en grupp *exosomatiska* (utomkroppsliga) organ. Människans redskap och maskiner kan tolkas som förlängningar av biologisk evolution men här finns också en ny samhällelig dimension eftersom de förutsätter specifika *resurser* och *kunskaper* (Hornborg 1997:2) som enligt Steiner (1993:57) också är socialt betingade. Ett register över 351 hantverksyrken återfinns i Nordisk yrkesklassificering utgiven av Arbetsmarknadsstyrelsen (1978). Bland exemplen finns skomakare, murare, krukmakare, svetsare, perukmakare och slöjdare (Rosén & Rosén 1983:154).

I boken *Händernas verk* (1983) kartlägger Elisabeth och Bo Rosén hantverkets situation och framtid i Sverige. De förklarar (Rosén & Rosén:11-12) att metoder och avsikter med hantverk i princip är likadana som förr, det vill säga ”att bereda skydd och föda, men att vi idag låter maskiner utföra arbetet. Enligt dem är människan teknikberoende och därmed unik i djurvärlden. De anser att *miljöintresse* och *kulturvärde* smälter samman i diskussionen om hantverkets betydelse för samhället (Ibid.), och ger exempel:

Av Beredskapsskäl: För att i händelse av kris snabbt kunna starta produktion i stor skala på hantverksnivå.

För att bevara kulturarvet: Tillvarata dokumenterade tillverkningsprocesser, undersöka råvarubehov och unika krav på råvara.

För kunskap om gammal byggnadsteknik: För att restaurera kulturhistoriska byggnader. Med få undantag står dagens byggnadsarbetare främmande inför tjocka stenväggar, valvslagningsteknik, stuckatur och målning med färger som måste blandas på gammalt vis.

För upprätthållandet av tillgång till service: Företrädare för exempelvis skomakare minskar, reparationsskomakare har sjunkit från 4200 med 5-15 anställda på 1940-talet till 400 enmansföretag eller familjeföretag 1982.

För att skapa arbetstillfällen: Det finns människor som har en naturlig fallenhet att arbeta med händerna. ”Till hantverkarens glädjeämnen hör friheten under ansvar, att få bestämma över sig själv och sin dag”. Det är viktigt att hantverket utvecklas genom vidareutbildning, studieresor och vakenhet inför att ta upp nya produkter inom den gamla teknikens möjligheter.

För att lära av den äldre tekniken: Ur vetenskaplig synpunkt behöver man känna till den äldre tekniken för att förstå och analysera de tidiga samhällena (Rosén 1982:11-12).

2.2 Historik: Självhushållning i Sverige

Ekonomen Ernst Friedrich Schumacher, som bland annat skrivit boken *Det Goda Arbetet: för en ändamålsenlig teknologi med mänskliga mått* (1979), menar att ”vi antingen kan göra saker själva eller betala andra för att göra dem åt oss. Det är dessa två system som ger oss vår försörjning. Vi skulle kunna kalla dem *det självförlitande systemet* och *organisationssystemet*. Alla existerande samhällen fungerar som en blandning mellan dessa system, det är bara proportionerna som varierar” (min kursivering). ”De senaste hundra åren har det skett en enorm och historiskt sett unik omsvängning från självförlitande till organisation” menar Schumacher (förord i Seymour 1976:6) (se 3.2 Redman om småskaliga och komplexa samhällen). Fram till 1920 sysselsatte jordbruk 70-80 % av den svenska befolkningen till skillnad från idag när endast 3 % av Sveriges befolkning är bönder (www.svenskmjolk.se).

Etnologen Nils-Arvid Bringéus ger i boken *Arbete och Redskap* (2003) exempel från bondesamhällets arbetssituation före industrins genombrott. De näringsgrenar som var dominerande under förindustriell tid var jordbruk, boskapsskötsel, jakt och fiske. Hantverket var en del av näringslivet för tillverkning av redskap, kläder, bostäder och färdmedel. ”Att tala om binäringar till jordbruket är missvisande”, menar Bringéus som studerar hur ”näringsmönstret är sammansatt”. ”Ett utvecklat samhälle bygger på fördelning av arbetsuppgifterna, *specialisering* (min kursivering) hör samman med urbaniseringen, industrialiseringen och statliga regleringar. Långt oftare än nu behärskade man förr hela arbetsprocessen. Äldre tiders allmoge kunde dock inte utföra alla nödvändiga arbeten, endast i isolerade bygder rådde det självhushåll, i måttet av att allt man behövde tillverkades på gården” (Ibid.:12). Redan under medeltiden drog handelsmän runt med exempelvis smide, lerkärl och fisk, handeln bedrevs på kyrkvallen eller tingsplatser. Man finner också lokala hantverkare och slöjdare vilkas produkter var överlägsna de hemgjorda, detta gällde även all dagliga enkla föremål som räfsor och kvastar. Istället för att anlita en yrkesman kunde man söka hjälp hos grannen, som ersättning gjorde man en gentjänst vid behov, en form av arbetsbyte. ”En händig person som skaffat sig en specialitet blev därigenom en inofficiell hantverkare vid sidan av sitt gårdsbruk” (Ibid.). Allmogesamhället kännetecknades (1700) av en viss specialisering vad gäller hantverk och saluslöjd, ”det finns exempel på hur man enbart gjorde soffor i en gård, stolar i en annan eller hur varje by i en slöjdbygd inriktade sig på speciella produkter, framförallt för att undvika konkurrens” (Ibid.).

Mångsyssleri är utmärkande för den europeiske bonden ända fram till andra världskriget. ”Det var bara på de bördigaste slätterna som man kunde leva på vad jorden gav, i och med det har saluslöjden och s.k. gårdsfarihandel som bisysselsättning till jordbruk varit av stor betydelse i alla skogstrakter” (Nylén 1976: 15). *Flexibilitet* är förutsättningen för en sammansatt ekonomi då flera inkomstkällor ger ökad trygghet. Till skillnad från dagens byggande som genom transport och industrins utveckling gjort sig *oberoende* av de lokala materialtillgångarna, präglades landsbygdens äldre byggande av en stark *ekologisk anpassning*, skriver Bringéus (2003:12-21) och berättar vidare:

Arbetsdagen var i äldre tid mycket lång men tempot betydligt lägre än idag. Arbetsveckan fram till 1900-talet utgick från bibelns ord, att människan skall arbeta sex dagar och vila den sjunde, exempelvis markerade lördagskvällens helgmålsringning sabbatens inträde. *Årscykeln* formades för landsbygdens människor av naturresursernas periodicitet, exempelvis förbättrade höstfloden och snöföret transportmöjligheterna och i slättbygderna var vintern den lugnaste perioden till skillnad från skogsbygdernas flit och produktivitet. Även en slags *livets arbetsrytm* kan utskiljas knuten till kroppen, kompetensens och den mentala förmågans förändringar, stegvis trädde den unge in i arbetslivet och infogades genom mer eller mindre rituellt utformade övergångar i de vuxnas krets (Bringéus 2003:12-21).

2.3 Historik: Slöjd

Hemslöjd delas upp i två kategorier; mjukslöjd och hårdslöjd. Till den förstnämnda hör vävning, broderi, stickning, tovning samt läder- och skinnarbete. Till hårdslöjden hör träslöjd, smide och metallslöjd, rotslöjd, keramik, kvast- och visptillverkning samt näver- halm-, horn- och benslöjd. Den gamla betydelsen av slöjd, ursprungligen *slög*, var ”slug” eller ”färdighet” och levde länge och vidgades efterhand till det mera allmänna ”syssla” eller ”verksamhet” (Allén 1991:16). Träslöjden var i stort sett ett mansarbete medan kvinnorna stod för textil slöjd som användes i hemmen eller såldes.

De traditionella svenska textilmaterialen var framförallt ull och lin. Hampa, som är frosttåligt, odlades i norr, men eftersom hampa kräver mycket gödsel prioriterades sädesproduktion i områden med begränsad gödseltillgång. Linberedning är en omständlig arbetsprocedur, stjälkarna skall rötas, torkas, brytas, skäktas (vedartade delar av stjälken skavdes av med en träkniv) och häcklas (linet kammats). Under 1700-talet konstruerades mekaniserade bråknings- och skäktningsprocedurer genom vattendrivna linberedningsverk. Ullen kräver en mindre omfattande beredning än linet för att bli spinnbar. Fåren klipptes höst och vår, ullen sorterades och blandades till lämplig färg, kardades och spanns till tråd eller tovades till filtskor, täcken, sulor. Kardningen var ett gemensamhetsarbete; exempel från Dalarna visar att unga flickor samlas till *oppsitte* i ladugården där man hade eldstad (Bringéus 2003:357-359).

Ulla Oscarsson, intendent på Jämtlands museum belyser att ”vinterhalvåret var tiden för textilarbetet i hemmen, då samlades hela familjen kring vedspisen”. Det finns få dokumenterade tidsstudier på de olika momenten i textilt arbete från den tid arbetet i hemmen var livsnödvändigt. Den hemarbetande kvinnans arbete värderades aldrig i pengar, däremot ”visste alla från barnsben vilket arbete som låg bakom det textila arbetet. Det textila arbetet var dyrbart och man var oerhört rädd om kläder och inredningstextilier. Nötta och trasiga plagg lagades i lager på lager tills man till slut hade svårt att se det ursprungliga plagget. När klädesplagget till slut var obrukbart repades det upp (4-5 åringarnas syssla) och stampades i en smörkärna med hett vatten tills fibrerna lossnat från varandra” (Oscarsson 1996:100). Så kunde yllet åter kardas tillsammans med lite färsk ull och spinnas till nytt garn. Textiliernas värde kan också studeras i bouppteckningar från 1800-talet. En gammal vadmalsrock värderades till lika mycket som två plogar och en harv, eller två sängar och en soffa, eller två ettårsbockar eller 25 kg ost” (Ibid.). I bouppteckningsmaterial kan man se hur kvantiteten av textilier ökat: (Tabell 2).

TABELL 2: *Boupteckningsmaterial från 1844 och 1980 (ej redovisat är gardiner och mattor)*

År 1844 efterlämnade en 40-årig jämtländsk kvinna följande textila äodelar:	Jämför med en 40-årig Härjedalskvinna 1980:
2 särkar, 2 par strumpor, 2 kjolar, 2 livstycken, 3 förkläden, 1 tröja, 1 gammal vadmalskapprock, 6 halsdukar, 3 mössor, 1 par skor, 3 gamla täcken med fallar, 2 kuddar, 1 skinnhäng utan fyllning, 6 fårskinn, 1 handduk, 1 bordsduk	16 trosor, 5 BH, 8 linnen och undertröjor, 18 par strumpbyxor, 16 par tunnare och tjockare sockor, 3 par halvstrumpor, 5 underkjolar och underklänningar, 44 blusar, 28 jumprar, koftor och tröjor, 15 kjolar, 25 långbyxor och jeans, 8 västar, 11 klänningar, 4 förkläden, 2 tunikor, 3 scarfs, 8 jackor, 4 kappor, 4 halsdukar, 6 par vantar, 10 mössor, 4 par sandaler, 6 par skor, 5 par stövlar, 2 par gummistövlar, 1 par pjäxor, 1 par skidkalsonger, 1 skidoverall, 1 anorak, 1 par knickers, 1 skidoverall, 1 par träningskor, 1 gymnastikdräkt, 1 par träningsbyxor, 4 bikinis, 1 pyjamas, 3 par shorts. Inredningstextilier; 22 handdukar, 8 löpare, 22 dukar, 17 frottehandukar, 4 badlakan, 11 grytlappar, 4 bakdukar, 14 näsdukar, 24 lakan, 15 påslakan, 18 örngott.

Källa: Data hämtade från Oscarsson (1988:100).

I en artikel om dansk slöjdläroutbildning och slöjdens förändring på hundra år, skriver författarna att ämnena syslöjd, träslöjd och hemkunskap förr var viktiga ämnen knutna till vardagslivets praktiska aktiviteter utanför skolan. Ämnena representerade både självhushållande hantverk och konsumtion, förankrade i *materiell kultur* (Benn et al 2006: 126).

TABELL 3: *Förändring av ämnet slöjd i skolan under 1900-talet*

Livsform ca. 1900-1960	Livsstil ca. 1960-1980	Livshållning ca. 1980-200...
Teknikbehärskande Varmt och hållbart tyg Boende och brukstekniker	Sporadisk teknikinläring Inga bestämda mönster Kreativitet Villkorligt personligt uttryck	Teknik återupptas Respekt för facklig kunskap Etisk och estetisk dimension Etisk dimension: Ekologisk hållbarhet Socialt ansvar Estetisk dimension: Personligt uttryck och kommunikation. Textil använt som medium framför material

Källa: Data hämtade från Benn et al (2006:169).

Under 1900-talets första hälft handlade det om att lära eleverna en *bestämd* livsform, att kunna framställa praktiska och hållbara kläder och bruksföremål (Tabell 3). ”De skulle veta sin plats i samhället och kunna hantera den sysselsättning som tillhörde denna plats” (Benn et al 2006:168). Enligt Karl Erik Forslund (citerad i Ågren 1988 [1928]: 116-119) skapade kvinnorna kring sekelskiftet sina färgrika mönster och former ”inom dess gränser (känslan för ornamentens krav) fritt. Gertrud Grenander Nyberg (1983:9) menar att det kulturhistoriska värdet av slöjd föregicks av ett mer nyttobetonat:

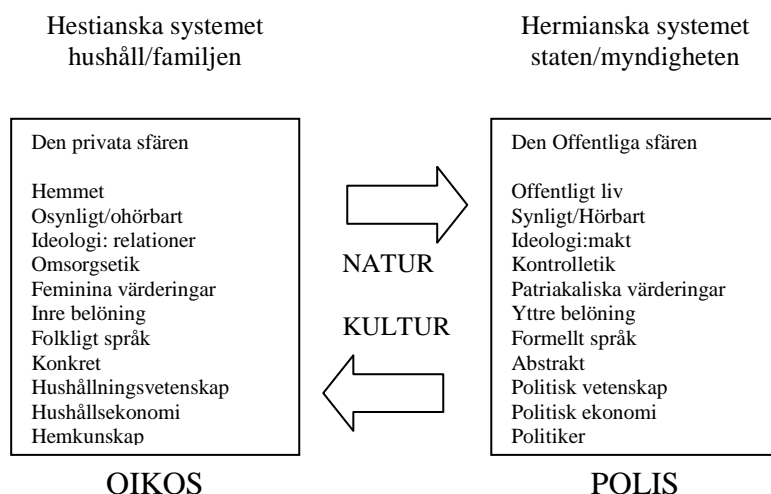
De hushållningssällskap som bildades omkring sekelskiftet 1800 hade som en av sina viktigaste uppgifter att främja sysselsättningen åt landsbygdens hastigt ökande befolkning. Det gällde särskilt dem som inte hade jord att bruka eller andra möjligheter till försörjning. Hushållningssällskapen kom därför att uppmuntra hemslöjd till avsalu och småhantverk av olika slag. Utställningar och kurser anordnades, och elevundersstöd gavs för kursdeltagande. [...] Hushållningssällskapen utgjorde grundvalen för de hemslöjdsföreningar som under 1900-talets första decennier bildades runtom i landet.

Benn, Illum och Kragelund fortsätter vidare och menar att uttrycken inom slöjd efter 1960 blivit mera *individcentrerade* och *flexibla* (min kursivering) (Benn et al 2006:168). De belyser att kring 1980 har pendeln vänt tillbaka till att åter innefatta respekt för äldre teknik och att ämnet utvecklats *etiska* och *estetiska* dimensioner som bland annat visar sig i hållbara val av material och slöjdens kommunikativa dimensioner, se tabell 3. (ibid.).

Under 1600-talet drev den svenska staten en ”intensiv verksamhet” som stöder industriell företagsamhet genom direkta subventioner, skyddstullar och genom lagstiftning riktad mot hemslöjd till försäljning. Anna-Maja Nylén hänvisar till *Sveriges Ekonomiska Historia* (1935-49) där Eli F. Hechscher belyser hantverkarnas situation under 1700-talet som uppdagades i början av 1900-talet. Hechscher skriver att man då upptäckte hur det funnits ”en enad front emot hemslöjd, som fördömdes med skarpa ordalag”. ”Försäljningen av hemslöjd benämndes som ’kladdandet och klåpandet’ på landsbygden, mångslöjden eller tusenslöjden”(Hechscher citerad i Nylén 1976:22). Nylén skriver fortsättningsvis att ”denna bitterhet mot bönderna som tillverkare av och handlare med hemslöjd grundar sig i tidens syn på samhällsekonomi. Man önskade, för att ge blomstring åt handel och näringar, flytta vad man ansåg vara stadsnärings till städerna och inte tillåta deras utövning genom bönderna”(Ibid:22). Trots de ekonomiska och politiska motsättningarna levde hemslöjden och försäljning i saluhallar kvar långt in på 1800-talet. Nylén (1976: 22) beskriver hur tidig industrialisering till en början hade en stimulerande effekt på hemslöjd

System som särskiljer aktivitet utförd i hemmet och lönearbete är ingenting nytt. Benn, Illum och Kragelund (2006:189) refererar till Patricia Thomsons *Feminist Theory on Everydaylife* (1996), där hon tydliggör strukturer inom hem och hushållningsområdet som författarna i sammanhanget också anser vara relevant inom ämnet slöjd. Patricia Thomson (1993) knyter trådar till antikens Rom för att förklara modern organisations särskiljande mellan offentliga och privata sfärer (Figur 3).

FIGUR 3: Två system för ekonomisk aktivitet.

Källa: Data hämtat från Benn et al (2006:189) med källa Patricia Thomson 1993 och Jette Benn 1996.

I antiken delade man upp arbetet i hemmet, *Oikos*, och arbete i samhället *Polis*. Benn, Illum och Kragelund skriver att i den privata sfären (hemmet) utfördes ”det praktiska, omsorgsarbetet, också hantverket hörde till denna sfär”, medan den offentliga sfären var en plats för ”fria mäns offentliga debatt, inom de områden som ansågs väsentliga för samhällsutvecklingen” (Benn et al 2006:189).

Richard Peet (2004:167) beskriver den sociala förändring uppdelningen i sfärer inneburit med att ”industrialismen introducerade nya arbetsförhållanden där kvinnor deltog

som produktionskrafter. Kvinnor som utförde produktivt arbete i hemmen med sysslor som rörde barn och hushåll antog ett annat förhållande till produktion än männen. Kvinnors aktivitet upprätthöll funktionen och reproduktionen av arbetskraft som männen sedan använde och fick betalt för som produktionskrafter i samhället” (Ibid.). Social feminism, till skillnad från marxism lade tonvikt på hur arbetet fördelades mellan könen och därmed gav olika tillgång till den offentliga sfären som fundament för den fysiska och psykologiska skillnaden mellan män och kvinnor (Ibid.:168).

Enligt pedagogen Kirsten Drotner innebar förflyttningen av ekonomisk aktivitet från självhushållning till samhället att det mänskliga arbetet blev en *plikt* utträttat för samhällets bästa. ”Man tänker *rationellt*, min kursivering, och lär sig återhålla sina personliga behov och undertrycka sin omedelbara lust” (Drotner 1991:121, min övers.), vid övergången ansågs hantverk varken nyttigt eller rationellt (ibid). Drotner menar att ”inom moderniteten blir plikt och lust, tanke och känsla motsättningar. Ett förhållningssätt som har sitt ursprung i antikens Grekland och sedan utvecklades genom rationalismen” (Ibid.:121).

De första försöken att använda maskiner för att tillverka sådant som tidigare hört till hantverkets områden utlöste en kraftig negativ reaktion inom den bildade klassen”(Eriksson 1984:8). Arne Helldén uttrycker ”för det gamla samhällets patriarkaliska makter, kyrkan och aristokratin framstod [industrialiseringen] [...] från början som något monstruöst. Prästerna har obönhörligen larmat mot att det skulle vara emot den gudomliga ordningen. [...] Sabbatsfirandet hålls inte längre i helgd, tågen går även på söndagar, allt är upp och ner” (Helldén: 1984:7-8). Helldén menar att kyrkan är representativ för den andliga protesten, medan adelsmannen är representativ för den estetiska protesten mot industrisamhället (Ibid.). ”Det är vid 1700-talets högt utvecklade hantverkskultur, vid randen till den industriella revolutionen, som 1700-talets filosofer gör sin märkliga ’upptäckt’ av arbetet” (Ibid.:11-12). Helldén tydliggör ”i Encyklopedin förklarar sig Diderot vilja ’dra upp de mekaniska yrkena ur den förnedring, i vilken fördomarna så länge hållit dem fångna’. Han slungar sina ord mot det feodala systemets ’väktare’, mot de ’högfärdiga pratmakare’ [...] och sysslolösa tyranner som sömnigt framlever sina liv på den franska landsbygden” (Diderot citerad i Helldén 1984:11). ”Det finns ett direkt historiskt samband mellan *upphöjelsen av arbetet* och *upphöjelsen av folket*” (ibid.:12). ”1920-talets ’nya livskänsla’ är *modern*”(Ibid.:17), och ”industrisamhället framstod som mänsklighetens fullkomligt unika möjlighet till befrielse” (Ibid.:13).

”Manuella tekniker har kunnat fortleva även efter industrialismen tack vare den kvalitetsstämpel och därmed åtföljande statushöjning som blev en följd av den svenska hemslöjdsrörelsen [...] runt sekelskiftet 1900 [...]. Hårdslöjden liksom textilslöjden främjas numera genom konsulenter i de olika länen liksom genom utbildning av ungdomar, främst på Sätergläntan i Dalarna. Möjligheten att framgångsrikt konkurrera med industriprodukterna har i sin tur lett till framväxten av en ny yrkeskategori, *konsthantverkarna*, (min kursivering), [...]med en marknad av turism och presenter [...]. Medan slöjden för hundra år sedan hade en nationell karaktär har den idag genom import från U-länder och invandring fått en internationell prägel” (Bringéus 2003:410).

3. Teoretiskt och analytiskt ramverk

Jag kommer att ge infallsvinklar på hantverkets betydelse för hållbar utveckling och beröra hållbarheten ur ett socialt, ekologiskt och ekonomiskt perspektiv. Undersökningen belyser ”ekonomiska aktiviteter” ur flera perspektiv, för att hitta grunden till olika aktiviteters värde i samhället. För mig har det varit ett sätt att kunna definiera bakgrunden till hantverkarnas

nuvarande situation och hitta förklaringen till varför de hushållande aktiviteter jag upplevde i Uruguay i inledningen inte anses som särskilt ekonomiskt betydelsefulla i Sverige.

För att sätta mig in i rådande tillväxtpolitik och beskriva bakgrunden till den kritiska opinionen Carolin Dahlmans artikel (2003) i *Aftonbladet* representerar, där lokal utveckling betyder begränsad frihet, tar jag avstamp i ekonomen Marian Radetzki (1990) teori att ekonomisk tillväxt är nödvändig för att utveckla människans välfärd. Ekonomisk tillväxt och teknikutveckling är i undersökningen den struktur som ersatt hantverkssamhället i Sverige och genom marknadsekonomin spridning ersätter traditionella tekniker runtom i världen.

Eftersom traditionella tekniker härstammar ifrån ett samhälle med lokal produktion vill jag belysa Sigmund Kvalöys, magister i filosofi vid universitetet i Trondheim, teorier (1992). Han anser att *lokal identitet* utifrån Ernst Friedrich Schumachers teori om *det goda arbetet* är grundläggande inom allt arbete för hållbar utveckling. Han integrerar människan som social varelse inom ramen för naturens bärkraft med tyngdpunkten på människans *behov* av att vara förankrad i ett landskap, en *lokalitet* för att utveckla ansvarstagande.

Charles Redmans (1999) teori om *småskaliga* och *komplexa* samhällen behandlar hur industrialiseringen påverkat människans organisation. Begreppet *maladaptation* utifrån antropologen Roy Rappaports analys av överbelastning i komplexa samhällen, med bl.a. sämre *återkopplingsmekanismer* förklarar varför det är viktigt att producenten av livsmedel och varor fattar beslut istället för dem som styr handeln.

En annan infallsvinkel på hantverkets betydelse för hållbar utveckling är socialantropologen Tim Ingolds teori i boken *Perception of the Environment* (2000). Han argumenterar att det vi brukar kalla för kulturella variationer i första hand består av "variation av skicklighet". Skicklighet är varken medfödd eller förvärvad utan "växer införlivad i den mänskliga organismen genom övning och färdighet i en specifik miljö" (min övers.). Hantverket i förindustriella samhällen är därmed en skicklighet införlivad i en ekologisk förståelse av sin omgivande miljö, "som sätter den praktiska handlingen i en kontext av aktivt engagemang i sammansättningen av sin omgivande miljö" (Ibid.:325, min övers.). Därigenom är människan delaktig i skapandet av sin omgivande miljö, och hennes val beroende av en ekologisk förståelse. Han kallar fördelningen av aktiviteter i förindustriella samhällen för *taskscape*. Hans undersökningar väver samman förståelse inom social antropologi, ekologisk psykologi, evolutionsbiologi och fenomenologi om vad det betyder för människor som organismer och personer att "bebo", (min övers. eng. dwell) och vara aktiva i en miljö. Med Ingolds teorier vill jag komplettera Kvalöys teori om lokal identitet genom att belysa människans behov att vara delaktig i ett sammanhang ur ett fenomenologiskt och evolutionistiskt perspektiv.

Nanna Kildal (1986:121) tar upp den nya tidsnorm som inträdde med industrialismen och använder begreppen *kvalitativ* och *kvantitativ tidsnorm*. Edward Palmer Thompson publicerade (1967) en studie som undersökte *effekterna* av industriell kapitalism och menar att utmärkande för industriella samhällen är *särskiljandet* mellan arbete och liv, arbete och fritid (Thompson citerad i Ingold 2000:326). Hushållande aktiviteter som tillhör den antika sfären Oikos (se fig3.) är i ett monetärt ekonomiskt system inte ekonomiskt betydelsefullt, vilket uppenbaras i Maria Anderssons studie (2003) av självhushållande aktivitet i samband med arbetslöshet i Sverige.

Uppsatsens undersökning av materialflöden i anslutning till övergången mellan hantverkssamhälle och industrisamhälle baseras främst på humanekologen Alf Hornborgs teori om den "icke kvalitativa omvandlingen av energi och fördelningskonflikten i spetsen för industriella revolutionen" (Hornborg 2007:6). Jag utgår ifrån termodynamikens andra huvudsats för att undersöka olika "ekonomiska aktiviteter" effektivitet. Howard T Odums begrepp "energi", energiminne (Hornborg 2001:41) som är ett ekonomiskt system kopplat till

termodynamikens första och andra huvudsats (Rydberg & Salomonsson 2000:7), vilket ger infallsvinklar på hur belastning på ekosystem varierar mellan olika tekniska lösningar.

Det moderna samhällets icke kvalitativa omvandling av energi representeras av Björn Forsbergs bok *Tillväxtens sista dagar* (2007), vilken kompletteras med data på hur jordens resurser kan fördelas för att bidra till hållbarhet. Forsberg poängterar samhällets behov av ”en förändrad värdegrund” för att förankra miljöarbetet i en social vision.

Med ett avslutande omvärldsperspektivet vill jag poängtera att min undersökning gäller Sverige, men att behovet av att skapa hållbara strukturer är globalt. Det är viktigt att poängtera att *nedtrappningen* av energiförbrukning måste ske i de länder som förbrukar mest, så att tillgången till naturresurser kan höja levnadsstandard i länder med sådana behov (se tabell 8). För en global hållbar utveckling belyser humanekologen Thomas Malm (2008) vilken betydelse traditionella tekniker har för den socioekonomiska utvecklingen i Polynesien. Även Helena Norberg Hodges (1991) upplevelser i staden Ladakh i Indien även den på gränsen mellan traditionell och marknadsanpassad struktur, betonar vikten av ”utveckling med tradition” som nödvändigt för att skapa en övergång från det traditionella samhället *direkt* till ett postindustriellt utan omvägen över det resurskrävande industriella.

Jag vill med teorierna ge uttryck för hur sysselsättning organiserades *innan* industrins genombrott, och hur vi idag inom ramen för ekologisk bärkraft med begränsade koldioxidutsläpp kan utforma hållbara tekniska lösningar knutna till vårt kulturhistoriska arv.

3.1 Marian Radetzki och hur ekonomisk tillväxt skapar välfärd

Att ifrågasätta modern teknologi i ett samhälle väcker blandade känslor bland invånare. Modern teknologi anses upprätthålla välfärd, och alla rörelser som begränsar denna utveckling anses vara ett steg *tillbaka*. Ekonomen Marian Radetzki anser att utgångspunkten att miljön utgör en begränsande faktor för ekonomisk tillväxt är att alla ekonomiska aktiviteter utnyttjar miljön i högre eller lägre grad och att den marknadsekonomiska strukturen tenderar att *överutnyttja* jordens resurser. Radetzki motsätter sig detta och vederlägger i sin bok *Tillväxt och miljö* en tes att ekonomisk tillväxt *inte* är skadligt för miljön. Ekonomisk tillväxt definieras i hans undersökning som en ”ökning av bruttonationalprodukten BNP där tillväxten är en kombination av befolkningsökning och höjd produktion per individ” (Radetzki 1990:9).

Grunden i hans ställningstagande är uppfattningen om vad som är en *god* miljö. ”En god miljö garanterar mänsklig överlevnad och bekvämlighet” (Radetzki 2001:18). ”Människans miljöpåverkan har haft ett uttalat syfte att omforma rådande miljöförhållanden så att de bättre passar den mänskliga artens behov” (Radetzki 1990:25). Han menar att människan är en rationell varelse det vill säga att hon har ett mål att skapa bästa möjliga miljö för sin existens. Detta *antropocentriska* synsätt innebär att miljön värderas med människans intressen som utgångspunkt (Radetzki 2001:18). En central faktor i det antropocentriska tillvägagångssättet är att alternativa miljöförhållanden kan jämföras och värderas, inte bara inbördes utan också i förhållande till varor, tjänster och andra förhållanden som skapats av människan själv. Radetzki stöder därmed teknik och tillväxtförespråkarna som anser att naturkapital är *ersättligt*. Förutom naturkapital (skog, olja, vatten, mineraler etc.) finns humankapital och fysiskt kapital. Han menar att det är en värderingsfråga att ersätta förlorad miljö med s.k. mikromiljöer. Sjukhusens intensivvårdavdelningar är exempel på mikromiljöer bättre än naturliga miljöer, anpassade till mänskliga behov, ”förhållanden förbättrades *efter* industrialiseringen när den ekonomiska aktiviteten ökade” (Radetzki 1990:18). På samma sätt har intensivifierat jordbruk *minskat* åtgången markareal, och i enhet med industrialismens tidiga entusiaster förutspår han att glesbygderna kommer att återgå till något som påminner om det naturliga tillståndet” (Ibid.:54). ”Vår generation har föga sinne för de futuristiska

mänskliga miljöer som kan göras möjliga av det teknologiska framåtskridandet” (Ibid.:55), ”för oss artificiellt men kanske något framtida generationer kommer att föredra” (ibid.), på samma sätt som vi föredrar bekvämligheter tidigare generationer inte kunnat föreställa sig.

I enhet med många av de formella miljöpropositioner regeringar arbetar med använder sig Radetzki av monetära mätinstrument (BNP) vid antagandet att ekonomisk tillväxt kan förbättra miljö och levnadsstandard även i utvecklingsländerna. ”Förbrukningsintensiteten minskar på varje nivå av BNP per capita” (Radetzki 1990:32). Konsumentens efterfrågan på miljövänliga produkter ökar i takt med BNP per capita, alltså med högre inkomst har man råd att satsa på miljön exempelvis genom ”miljömässigt överlägsna bostäder” (Ibid.:38). På samma sätt bidrar ekonomisk tillväxt i fattiga länder till att de har råd att ta ansvar för miljön (Ibid.:39). Exempelvis står Sverige bara för 28 % av fosfor och kväveutsläppen i Östersjön medan Polen och Ryssland står för resterande 72 % (Ibid.:42). ”Mänsklig uppfinningsrikedom och flexibilitet har hjälpt till att undvika miljömässiga begränsningar för tillväxtprocessen, och att avvärja uppkommande miljöhot. Risken för att ekonomisk tillväxt och teknologisk nydaning ouppslutligt förstör livsviktiga miljöer *har* blivit allvarligare med den växande omfattningen av global ekonomisk aktivitet *men* ekonomisk tillväxt och tekniska framsteg har samtidigt ökat förmågan att ta itu med framtida miljökatastrofer, av vilket slag de än må vara” (Ibid.). Radetzki varnar för att miljöåtgärder kommer att minska vår levnadsstandard och hänvisar till en studie i USA mellan 1974-1985 där BNP minskade med 0,2 % per år som en följd av olika miljöpolitiska åtgärder (Radetzki 1990:50).

3.2 Sigmund Kvaløy och lokal identitet

Sigmund Kvaløy, magister i filosofi vid universitetet i Trondheim uttrycker (1992) att det första vi måste göra inom allt påbörjat arbetet för hållbar utveckling är att klargöra vad vi *menar* med ”hållbar utveckling”. Kvaløy refererar Brundtlandkommissionens (1987) formulering över hållbar utveckling som är att den ”bemöter nu levande människors grundläggande behov utan att frånta kommande generationers möjlighet att tillfredställa sina grundläggande behov” (Kvaløy 1992a: 279).

Enligt Radetzki (1990:11) garanterar en god miljö ”mänsklig överlevnad och bekvämlighet”. Kvaløy (1992:279) menar att själva nyckeln till vad som skall uppfattas och vad som skall ske beror på vilken *mening* man tilldelar *grundläggande behov*. En grundläggande diskussion om *värde* är även enligt Björn Forsberg (2007:233) en förutsättning för livsstilsförändring. Svenska kretsloppsdelegationen skriver att ”precis som vid förra sekelskiftet lever vi i en brytningstid, där gamla sanningar omprövas och nya normer växer fram. I en sådan tid är det viktigt att deklarerat var man står, vad man uppfattar som viktiga grundläggande värderingar och vilken rörelseriktning man strävar efter” (Kretsloppsdelegationen 1997:21).

Det säregna med människan, enligt Kvaløy, som skiljer henne från maskiner och andra levande organismer är hennes *mångsidighet*, några utmärkande drag är hennes föreställningsförmåga, hennes resoneringsförmåga och hennes förmåga till självreflektion. Evolutionen har uppnått vad han kallar ett kvalitativt steg i vad som skiljer det organiska från det mekaniska, ”oavbruten nyskapande självorganiserande förändring”. Denna frihet är för människan så långt framskriden att vi kan tala om frihet med helt andra mått än hos någon annan organism” (Kvaløy 1992a: 279). Läkaren Nils Uddenberg skriver att ”människan är medveten om att hon lever under samma biologiska lagar som den övriga skapelsen, och har samtidigt ett ökat *ansvar* för denna” (Uddenberg 1990: 5).

Ett grundläggande *behov* hos människan för att utveckla detta ansvar är att växa upp i en kultur hon kan kalla sin egen för att utveckla *sin* identitet bl.a. genom att som barn tas omhand av ansvarsfulla vuxna, som för att klara den uppgiften måste ”överföra en rikholdig

og systematisk erfareningsmasse, intimt knyttet till en bestemt lokalitet bland jordens mange ulike landskaper” (Kvaløy 1992a: 280). Han kallar det en identitetsgivande kultur, bestående av en grupp vuxna, sammanknutna till varandra genom sin gemensamma plats på jorden. Den identitetsgivande kulturen är enligt honom en frukt av ett nära, egensinnigt och långvarigt samspel med ett spesielt ställe, ”intimt bundet till en miljø”(min övers.), med särskilda naturvillkor, en ”bestämd lokalitet bland jordens många landskap” (min övers.). Det är annars möjligt att människan utvecklar ett ”introvert förhållningssätt till mångfalden av levande processer i sin omgivning” (ibid. min övers.). Vad Kvaløy belyser är *Hawthorne-effekten*, ett begrepp som myntades i samband med experiment utförda av professor Elton Mayo i Chicago 1933 med avsikt att studera förhållandet mellan produktivitet och arbetsförhållande (Gustavsen 1996:52) och där själva effekten innebär att ”förutsättningarna för ett stabilt samhälle hotades genom de brytningar av sociala band som följde industrialiseringen och massomflyttningen av människor från små, intima miljöer, småstäder, till de nya storstäderna” (Ibid:48). Den enligt Kvaløy beskrivna identitetsgivande kulturen bryter radikalt mot det ”konkurrensindustriella samhället” (KIS), vilket istället kräver mobilitet och rotlöshet (Kvaløy 1992a: 280).

Själva nyckeln till ett ekologiskt fungerande samhälle som tillfredställer människans speciella behov är förutom lokal identitet, enligt Kvaløy *ett meningsfullt arbete* utifrån pionjären inom ekologisk ekonomi Ernst Friedrich Schumachers teorier ”i centrum för vårt arbetssystem ligger vårt värdesystem, och mer precist uttryckt vår syn på individen, och hans relationer till andra” (Schumacher 1979:9). I sin första bok, *Small is Beautiful – Economics as if People Mattered* (1973) kritiserar Schumacher den konventionella ekonomin och teknologin liksom det värdesystem som understöder dem båda (Schumacher 1979:8). Istället utvecklar han en ekonomi där människan och hennes behov sätts i centrum. ”Att se arbetet som ett vardagsuttryck för värderingar ger det långt mer än ekonomisk betydelse [...] det blir därmed ett ställe där våra världsliga och andliga dimensioner löper samman för att skapa handlingar i världen” (Ibid.:227). En generalisering av hur meningsfullt arbete enligt Kvaløy uttrycks inom ett hållbart samhälle visas i Tabell 4.

TABELL 4: *Generalisering av meningsfullt arbete enligt Sigmund Kvaløy (1992) efter E.F Schumacher (1979).*

Arbete i ett hållbart samhälle	1.Nödvändigt för upprätthållandet av materiellt liv	2.Utformningen är mångfaldig och sammanhängande, liksom att den enskilda individens egenskaper lockas fram. Bland annat omges kroppen av ett varierande omfång av landskap och i direkt kontakt med natur och material, bygger upp färdighet att urskilja kvalitet.	3.Sysselsättningen är utformad så att människans förutsättningar till solidaritet, lojalitet och samarbetsvilja utvecklas	4.Produkterna (varorna och tjänsterna främjar liv) i natur och samhälle och bryter inte ner skadar eller förorenar.	5.Arbete inom samhället viktiga områden utformas så att barn kan delta i det, inte bara med lek, utan arbete som både vuxna och barn uppfattar som nyttigt, detsamma gäller för gamla, liksom alla grupper inom samhället.
Arbete i KIS ” Konkurrensindustriellt samhälle	1.Arbetet har ingen direkt kontakt med upprätthållande av materiellt liv	2.Det behöver mångfald och sammanhang för att utformas, särskilt vid användande av kroppen och kontakt med natur.	3.Det utvecklar inte solidaritet, lojalitet och samarbetsförmåga.	4.Utvecklar inte produkter (varor och tjänster) som främjar liv i natur och samhälle utan bryter ner, skadar eller förorenar.	5.Det ger inte barn möjlighet att delta

Källa: Data hämtat från Kvaløy (1992a: 280).

Punkt fem (i Tabell 4) är enligt Kvaløy särskilt viktig eftersom här ger det för samhället utförda arbetet även möjlighet till uppfostran av barn och därmed införlivandet av delaktighet. ”Arbetet är i traditionella ekonomier *deras akademi, deras bildning*”. Det konkurrensindustriella samhället har enligt Kvaløy gjort människan passiv till sitt eget samhälle. Humanekologen Sabina Andrén (2004:16) menar att ”det moderna samhället förstärker ett sådant socialt och fristående meningssammanhang genom att i hög grad separera och förfrämliga människan från en direkt och vardaglig kontakt med naturen och grundläggande försörjningsvillkor”.

Exempel på hälsoaspekter relaterade till sysselsättning är bland annat en undersökning om arbetslöshet bland invånare i en afroamerikansk stadsdel i USA som visade att högt blodtryck bland människor från den lägre klassen var baserad på deras förmåga att etablera en *värdefull social ställning* relaterad till sysselsättning och livsstil (Dressler 1992: 22-25). Även den brittiska organisationen för ekologisk ekonomi *New Economics Foundations* (NEF) har i likhet med Schumachers tankegångar presenterat tankeväckande statistik, ”parallellt med de senaste årtiondenas ekonomiska tillväxt har skilsmässofrekvensen och ungdomsbrottsligheten ökat. Var fjärde förvärvsarbetande man arbetar över femtio timmar i veckan samtidigt som antalet hushåll utan fast inkomst har tredubblats sedan 1975” (www.neweconomics.org; min övers.).

En annan infallsvinkel på hur sysselsättning påverkar hälsan är Bodil Jönssons, professor i rehabiliteringsteknik vid Lunds tekniska högskola, som menar att genom marknadsanpassning har arbetssammanhang slagits sönder, och så kallade lätta jobb, repetitiva arbeten och monotona verksamheter försvunnit ur helheten” (Jönsson 2002:132). Hon delar upp aktiviteter i kreativa uppgifter och rutinuppgifter, och ifrågasätter om vi orkar med så stor del av kreativt skapande och så lite av rutinuppgifter där vi kan koppla in ”autopiloten”. Hon menar att vi med teknikutveckling pressat ihop tiden, det vill säga gör alla uppgifter som förr tog längre tid på kortare tid och sedan fyller på det tomma utrymmet med *nya aktiviteter*, den moderna människan är *överbelastad* av bland annat för mycket arbete, resande, stimulans och information (Ibid.:97). Exempel på detta är att långtidssjukskrivningar i Sverige ökat med 30 % per år mellan 1998 till 2002 (Ibid.:9). Hon menar inte att det var bättre förr men att det var *enklare* när yttre företeelser, sådant som andra bestämde över, var gränssättande. ”När gränserna endast är de egna börjar vi förneka och förtränga dem” (Ibid.:37). ”Det hävdas ibland att vi inte har råd att ha monotona arbeten” menar Jönsson och ifrågasätter vem som har ”räkneföreträde” (Ibid.). Hon föreslår att individen skapar *förändringsskyddade rum* utifrån sina egna gränser. ”(V)arken Sverige eller din arbetsplats behöver stiga av den allmänna utvecklingen, man kan faktiskt tänka nytt och placera de förändringsskyddade rummen som små lådor, *mitt* i utvecklingen, *mitt* i strömmen. De kan få lov att bara flyta med [...] det enda som krävs är ledarskap som vågar ta in att den nu höga sjukfrånvaron och förtidspensioneringen är ett svar från människorna på vad de inte tål” (Jönsson 2004:37). Exempel på spänningen mellan ekonomisk rationalitet och sociala sammanhang visar sig och ena sidan som *överbelastning*, och andra sidan som arbetslöshet. Mer monotona arbeten som Jönsson beskriver fanns mer av förr i tiden har positiv effekt på folkhälsan när människan själv sätter sina gränser.

Schumacher utvecklade sitt intresse för ett meningsfullt arbete med inspiration från Burma (officiellt unionen Myanmar). I burmesisk tradition är ”arbete lika viktigt som mat” det vill säga arbetet är inte bara ett *medel* till mat och andra nödvändigheter utan ett *mål* i sig (Kvaløy:1992:283). Kvaløy skriver vidare att vi för att utveckla socialt och ekologiskt hållbara samhällen måste återgå till *primärnäringarna*, de näringar som andra näringar strålar ut ifrån och har sin förankring i, specifika för olika bygder och landskap. *Livsnödvändighets-samhället* kommer enligt Kvaløy avlösa industrisamhället, vilket *inte* betyder ett samhälle

utan industri men ett samhälle där prioriteringarna kastas om och att industrin tjänar produktionen av mat och andra livsnödvändigheter istället för tvärtom (Kvalöy 1992a: 281-287).

3.3 Charles Redmans teori om småskaliga och komplexa samhällen

Det lokala lite långsammare samhällen som existerade innan industrialismen hade både fördelar och nackdelar. Både i Sverige sedan 30-talet och runtom i världen ersätter konventionella metoder den traditionella livsstilen, och traditionella sysselsättningar som hantverk och kunskap om tillagning av traditionella maträtter försvinner. Antropologen Charles Redman menar att intensifierat jordbruk förändrat organisationen av produktiva uppgifter i samhället vilket påverkar den sociala och politiska strukturen. Redman förespråkar *småskaliga* samhällen framför *komplexa*. Tidiga byar liksom jägare och samlarsamhällen hade flexibla produktionsstrategier med mångfald av grödor, domesticerade och bytesdjur. Detta gjorde de småskaliga samhällena mindre sårbara vid en eventuell krissituation, att bevara balansen mellan flexibilitet och specialisering har varit utmaning för samhällen ända sedan jordbruket uppstod (Redman 1999:94).

Om *flexibilitet* berättar biologen och antropologen Gregory Bateson en historia som förklarar vad den plötsliga förändring industrialismen inneburit för vårt omgivande ekosystem och mänskliga kultur. Han tar oss med till sin barndoms hemtrakter i South Downs:

(E)tt hedlandskap av rundade kritkullar täckta av grästorv, ungefär en tum högt, i det gräset fanns trettio till fyrtio olika slags växter och en mångfald insekter, små orkideer och sådana tjugusiga saker" [...] får och kaniner höll gräset i skick genom att beta på det, fåren hölls i sin tur i ordning av lantbrukare. När bilen, kom retardes bilisterna av att fåren gick på vägen och snart hade man gjort sig av med fåren. Kaninerna höll gräset nere ett tag medan bönderna jagade kaniner som "ohyra" och precis som i Australien utrotade man sen alla kaniner genom att sprida en virussjukdom [...] tre veckor stank det av döda kaniner på Englands landsvägar och idag finns det inga kaniner kvar. Vid ett besök på samma plats flera år senare, hade grästorven som bara varit en tum vuxit sig metern hög och bestod av ungefär *fem arter* av gräs (Bateson 1998:117).

Vad Bateson vill komma fram till är att "ju oftare man gör plötsliga förändringar - med betoning på *plötsliga*, desto mer fraktionerar man ner för att endast tillåta det mest flexibla, i slutändan finns de växter vi kallar ogräs kvar [...]. I det mänskliga samhället gäller samma sak" (ibid.).

Specialisering leder ofta till större produktivitet, medan flexibilitet förbereder större säkerhet vid eventuell kris (Redman 1999: 94). Lösningen för många samhällen har varit en hierarkisk konstruktion av en specialiserad produktiv lägre enhet, följd av en högre byråkratiserad politisk kontroll. Denna typ av beroendeförhållande, som kan hittas i tidiga antika samhällen (Hornborg et al. 2001: 27), liksom i vårt moderna, är enligt Redman *kärnan* i alla komplexa samhällen (Redman 1999:94). Strukturen skapar en enorm förutsättning för tillväxt men gör samhället sårbart för externt eller internt tryck som kan skada en specialiserad enhet. Komplexiteten är också sårbar eftersom medlemmar i samhället inte har samma behov, delar samma åsikter och värderingar (Redman 1999:94). Redman menar att effektiviseringen av metoder och industrialiserad produktion aldrig hade vuxit till central sysselsättning utan "mekanismen att distribuera varorna till en befolkning med ökade behov". Processen av att "mänskliga grupper blev mindre självförsörjande och mer beroende av importerade varor" införlivade makt till de krafter som kontrollerade handeln. Processen hade till en början en effektiv effekt på produktionen, regioner som var bäst lämpade för en viss gröda och människor tränade att förädla denna gröda sparar råvaror och maximerar avkastning per person" (Ibid.:184). När en producent är självförlitande i enhet med ett mindre

organisationssystem tillverkas bara det nödvändigaste medan en producent i ett större system producerar till en växande marknad, vilket riskerar att överbelasta omgivande miljö (Ibid). Björn Forsberg (2007:45) uttrycker det hela:

[...] den kapitalistiska formen av ekonomi måste ha tillväxt för att fungera: kapitalismens räntesystem nödvändiggör en ständigt ökande avkastning på kapital. Vinstkrav och konkurrens mellan företagen sätter också press på företag att ständigt leverera nya produkter, expandera på nya marknader och genom marknadsföring stimulera till ökad konsumtion bland medborgarna.

Överbelastning beror enligt antropologen Roy Rappaport på att komplexa samhällen har lättare att utveckla *maladaptation* (missanpassning) vilket innebär:

1. Sämre upptäckt av avvikelsers kritiska räckvidd
2. Ofungerande återkopplingsmekanismer
3. Förändrad information vid överföring
4. Oförmåga för styrande enheter att uppfatta den information de fått (Rappaport citerad i Redman 1999: 47).

Ett exempel på "maladaptation" i komplexa samhällen är enligt Redman att beslut inte tas av dem som *producerar* maten och varorna (Redman 1999:47). Redmans alternativ till vårt komplexa industrisamhälle är ett "nätverk av småskaliga co-evolverande system", utvecklade i sammanhang.

3.4 Tim Ingold och variation i skicklighet

Tim Ingold, socialantropolog vid Universitetet i Aberdeen i Skottland, undersöker i boken *The perceptions of the Environment* (2000) samspelet mellan *uppehälle, boende och färdighet*. I jämförelse med vårt postindustriella samhälle visade sig invånare i förindustriella samhällen ha en annan upplevelse av *tid*. Framförallt var det vid tillverkningen av industriella varor som tiden för en arbetare delades upp i *arbetstid* och *fritid*, till skillnad från tidiga samhällen och samtida icke industrialiserade samhällen där "tiden är inneboende i de specifika uppgifter som utgör mönstret i samhällets dagliga aktiviteter" (Ingold: 2000:323). Ingold hänvisar till Marchall Sahlins som i boken *Tribesmen* (1968:80) menar att i den "uppgifts-orienterade" tidsuppfattningen producerar en man utifrån sin kapacitet som social person, som äkta man eller fader, broder eller farbror, medlem i en stam, en by. I likhet med Evans-Pritchards studier i Sudan (1940) menar Ingold att när en aktivitet är förankrad i en social relation kallar han den för *uppgift* (Ingold 2000:324). Och av de spektrum av uppgifter som utgör byns aktiviteter är det ingen som tillhör en speciell typ av kategori av arbete, inte heller är det en separat status att vara "arbetare". För arbete *är* livet och delas inte upp mellan arbete och icke arbete utan mellan olika fält av aktivitet såsom odling, matlagning, barnpassning och vävning (Ingold 2000:324), i enhet med Nanna Kildals kvalitativa tidsnorm (nedan). I detta sammanhang ingår också Schumachers analys av arbete som ett vardagsuttryck för enskilda *värderingar*, i traditionella samhällen är arbetet, eller Ingolds *aktivitet* ett ställe där våra världsliga och andliga dimensioner löper samman för att skapa handlingar i världen" (Schumacher 1979:227).

Taskscape kallar Ingold det mönster av aktiviteter som utgör en dag i en traditionell by (Ingold 2000:325). Mönstret kan förklaras genom att olika uppgifter och aktiviteter kräver olika grader av teknisk *färdighet*, eller *skicklighet* (eng., *skill*), variation av skicklighet, en kompetens som uppnås genom träning vid sidan av mer erfarna händer, denna träning baseras i hög grad på "att pröva" genom att vara involverad i det sociala livet. De särskilda uppgifter en person har utgör ett register över den personens sociala identitet, "vilka uppgifter du gör, beror på vem du är och samtidigt blir du den du är genom de uppgifter du utför". "Uppgifter

utförs aldrig isolerade, utan är delaktiga i en uppsättning, konstituerad i närvaron av andras aktiviteter vilka direkt påverkar den egna” (Ingold 2000:325). Han betonar också att ”den rytmiska strukturen av social tid inte bara uppstår i interaktion med mänskliga rörelser, utan att den totala omgivningen också representeras av cykler som utspelas i den icke mänskliga miljön”. På det viset deltar de i ”naturens rytm” menar Ingold, med vinden, med tidvattnet, i skillnaden mellan dag och natt och årstider. I likhet med Ingold förklarar Bengt Hubendick (1987:185) att ”byggande skedde förr med naturen” och att ”man underordnade sig topografi och klimat”. Samhället och försörjningssystemets utvecklingsgrad och funktionssätt- ekologiskt, tekniskt, socialt, etiskt, juridiskt, ekonomiskt etc. utgör [...] inslag i vars och ens totala omgivning [...] genom teknisk utveckling och ekonomisk integration, genom inordnande av sig själv i komplexa system har därtill människans samspel med sin totala miljö blivit till ytterlighet mångskiftande sammansatt och invecklat (Ibid.:11; se även André 2004:16; Redman 1999:47).

Ett annat perspektiv i Ingolds arbete handlar om att ”saker tillverkas medan organismer växer”. Han menar att bakom särskiljandet av aktiviteterna ”tillverka” och ”odla” (engelska; *making* och *growing*) ligger särskiljandet mellan ”sinne och natur, inre och extern, och ursprunget till form”(Ingold 2000:326). Ett föremål kan i sin helhet särskiljas mellan form och substans, alltså *designen* av föremålet och de *råmaterial* av vilka föremålet är sammansatt. ”Levande former (organismer) bär information, vilken specificerar organismens design, i sina gener, varje ny livscykel injiceras i den ursprungliga informationen till ett fysiskt medium” (Ibid.:339). Men hos *föremål* är relationen mellan form och substans omkastad. Formen bestäms *utifrån* istället för som hos organismen *inifrån*. Ingold menar istället utifrån antropologen Franz Boas teorier i *Primitive Art* (1927) att föremålets form inte bara påverkas av hur tillverkaren lagt ihop de skilda delarna utan även av materialets inneboende krafter. Vissa kvistar spricker, lera har en bubbla, olika krafter *tillsammans* med människans ”muskelkraft”, min övers., bestämmer dess form, i en interaktion mellan yttre och inre möjligheter. Ingold menar att korgens form uppstår i ett slags kraftfält, där vävaren fångas upp i en ömsesidig och muskulös *dialog* med materialet. Föremål *växer* fram inom samma kraftfält som organismer. Eftersom hantverkaren är involverad i samma system som materialet han arbetar med omvandlar hans aktivitet inte systemet men är liksom tillväxten av växter och djur en ”väsentlig del av systemet vilket transformerar sig själv”. Om ”objekt avlägsnas från det *sammanhang*, min kursivering, av levande aktiviteter i vilka objekten produceras och används, blir de statiska, stillastående objekt, processen försvinner eller är gömd bakom produkten, det färdiga objektet”.

Objektet får därmed själv uttrycka sin mening istället för den mängd av aktiviteter som format den och som den ursprungligen tillhör” (Ingold 2000:346).

Detta är en väsentlig skillnad mellan hantverksföremål och industriellt tillverkade produkter. Karl Marx uttryckte detsamma: ”pengar och föremål som cirkulerade i 1840-talets Europa var döda föremål laddade med värdefulla egenskaper. Pengarna och produkterna sade mer om sig själva än om det samhälle som producerade dem, varorna på butikshyllorna var prydligt *lösgrjorda* från utarmade arbetare och landskap ”(Marx citerad i Hornborgs artikel i DN 2008).

3.5 Nanna Kildal om kvalitativ och kvantitativ tidsnorm

Anledningen till att hushållsaktiviteter idag inte framstår som särskilt ekonomiskt betydelsefulla kan härledas till den nya syn på tid som stegvis inträdde med industrialismen och lönearbetet, av sociologen Nanna Kildal (1986:121) kallat en *kvantitativ tidsnorm*. ”Hon

gör en distinktion mellan kvalitativ och kvantitativ tidsuppfattning och menar att den sista har blivit normerande i och med industrialismen” (Andersson 2003:39). ”Den kvalitativa tidsuppfattningen (eller det mytiska tidsmedvetandet) refererar till händelser, är konkret och uppgiftsorienterad medan den kvantitativa tidsuppfattningen utgår från abstrakta tidsenheter och refererar till sig själv” (Ibid.).

Edward Palmer Thompson (1967) publicerade en studie som undersökte *effekterna* av industriell kapitalism och menar att utmärkande för industriella samhällen är *särskiljandet* mellan arbete och liv, arbete och fritid (Thompson refererad i Ingold 2000:326). Enligt Foucault ([1974] 1987:166) motsvarade tidsuppdelningen även en rumslig avgränsning, fabriken grindar var öppna vissa tider, arbete och raster skedde innanför fabriken väggar, (se Tabell 5). Foucault vill belysa hur makt utövas på olika sätt och hur disciplinen börjar med att fördela individerna i rummet (Ibid.) Andersson fortsätter ”både tidsindelningen och rumsfördelningen skedde utifrån dikomin *privat* och *offentligt*, min kursivering, inget personligt fick förknippas med arbetet, det personliga kom att höra till det privata livet” (Andersson 2003:40), enligt Thompson ett särskiljande mellan ”aktivitet centrerad i oss själva, och aktivitet delaktig i ett projekt förankrad i en utifrån främmande vilja” (se Tabell 5) (Thompson citerad i Ingold 2000:326). Arbetstid skulle vara ”ren” tid vilket möjliggjordes genom den nya tidsuppfattningen att tid är en anonym och abstrakt kvantitet, ”det gällde alltså att utkristallisera allt som var främmande för dess syfte, allt personligt” (Andersson 2003:40). Arbetsgivaren, vilken äger *meningen* med arbetet, kan i utbyte mot betalning köpa arbetarens kapacitet och arbetskraft som därmed blivit en vara (Kildal 1986:120) som kan köpas och säljas på en marknad, hon fortsätter:

Vid köp av arbetskraft uppstod en skillnad i hur man värderade arbete. Värderna som i det förindustriella samhället i första hand var förankrade i de uppgifter som utfördes, blev istället knutet till tiden som använts (Ibid.).

En viss mängd arbete har på det sättet producerat en viss mängd produkter, kort sagt *tid är pengar* (Kildal 1986:121)(Ingold 2000:326). Gränsen mellan arbete och fritid var långtifrån knivskarp i de förindustriella miljöerna, då både hantverksarbetet och jordbruksarbetet var mer omfattande i tid och mer uppgiftsorienterat än lönearbetet (Andersson 2003:40). En annan skillnad enligt Ingold (2000:326) är att ”livet” efter arbetet i de industriella samhällena utgörs av konsumtion snarare än produktion, genom att människor köper saker med de pengar de tjänat, (se Tabell 5). Världssystemanalytikern Immanuel Wallerstein (2004:24) uttrycker det hela:

A world-economy and capitalist system goes together. Since world-economies lack the unifying cement of an overall political structure or a homogeneous culture, what holds them together is an efficacy of the division of labor. And this efficacy is a function of a constantly expanding wealth that a capitalist system provides.

TABELL 5: *Skillnader mellan kvalitativ och kvantitativ tidsnorm, utifrån ovan ställda resonemang.*

Kvalitativ tidsnorm	Kvantitativ tidsnorm
Ingolds tascscape: mönster av aktiviteter.	Särskiljande av tid (mellan arbete och fritid) och rum (privat och offentligt.)
Konkret	Abstrakt
Aktivitet centrerad i individen själv.	Aktivitet förankrad i en utifrån främmande vilja.
Lokal identitet	Global identitet.

Identitet genom produktion.

Identitet genom konsumtion.

Uppgifter involverade i det sociala livet.

Uppgifter fristående från det sociala livet.

Den nya tidsnormen väckte till en början motstånd bland arbetarna, Thompson (i Andersson 2003:40) ger ett exempel från 1700-talet där en arbetsgivare skrev en hel bok med regler för arbetet på hans fabrik. Thompson beskriver hur arbetsgivaren ”ondgjorde hur arbetarna försökte lura honom på tid och fastslog att han krävde 13, 5 timmars arbete *bortsett från*; frukost, att dricka kaffe, middag, spela spel, sova, röka, sjunga, läsa nyheterna, skvallra, tänka och prata; alltså ett uteslutande av all aktivitet som inte rör mina affärer” (Andersson 2003:40). I det moderna samhället har det så småningom blivit självklart att rutinisera tid, skilja mellan arbete och fritid och därmed privat och offentlig (ibid). Kildal menar att övergången från konkret (kvalitativ) tidsnorm till abstrakt har betydelse för ”verklighetsupplevelsen, för uppfattningen om vad som är reella och meningsfulla verksamheter” i ett samhälle (Kildal 1986:122).

I etnologen Maria Anderssons studie om arbetslöshet i Sverige (2003) uppfattades egenproduktion av livsmedel i samband med arbetslösheten vara i ”otakt” med omgivande system (Andersson 2003:134). Många aktiviteter (Ibid.:30) av det självhushållande slaget [hugga ved, odla i växthus, plocka bär, fiska, jaga] kräver en annan tidsnorm, en mer utsträckt tid där korta arbetsinsatser regelbundet sätts in, eftersom resultatet av aktiviteten står i en direkt relation till användningen utformas kvaliteten. I den kvantitativa tidsnormens perspektiv blir de beskrivna sysslorna inga ekonomiska aktiviteter (Ibid.). Om man försöker blanda lönearbete med självhushållande arbete blir det just i ”otakt” (Ibid.:134). Thompson (1976:73-79) ger exempel på grupper i det moderna samhället som genom sin arbetssituation (refererad i Kildal 1976:127) etablerar sina egna oregelbundna tidsnormer i kontrast till samhällets disciplinerade tidsnorm. Några av hans exempel är: konstnärer, författare, småbrukare, studenter och hemmavarande mödrar med barn. Andersson ger exemplet att den ”kvalitativa tidsnorm bondelivet representerar är i kontrast till den kvantitativa tidsnorm lönearbetet utgör” (Andersson 2003:134).

Carles Salazar som fördjupat sig i irländska bönders ”moraliska ekonomi” (1996:137) menar enligt Andersson (2003:15) att ”de båda kategorierna moralisk ekonomi (motsvarande förkapitalistisk) och marknadsekonomi (motsvarande kapitalistisk) är svåra att skilja åt i konkreta situationer”. Andersson menar att den ”moraliska ekonomin”, ett begrepp myntat av bl.a. James. C. Scott (1970), som består av informella, oorganiserade nätverk där socialt och ekonomiskt värde skapas, på olika sätt alltid funnits parallellt med en marknadsekonomi (Ibid.). Enligt henne är den moraliska ekonomin en ”oupplöslig föreningen” mellan sociala relationer och ekonomiska transaktioner som grundas på *ömsesidighet* istället för vinst vilket är karaktäristiskt för marknadsekonomi (Ibid.). Enligt Salazar (1996:137) är bondeekonomin och det sociala nätverket varandras förutsättningar. Till skillnad från marknadsekonomi har den ett ”inslag av nödvändighet; i grupper som inte har så stora finansiella medel blir det helt enkelt nödvändigt att hjälpa varandra” (Andersson 2003:15).

Serge Latouche (1993:40) menade liksom Andersson (2003) att parallellt med den formella ekonomins expansion skapas en *informell ekonomisk struktur*. Det Latouche kallar informell ekonomi försörjer sig utanför det formella ekonomiska systemet eller använder dess avfall för att skapa nya försörjningsmöjligheter. Latouches exempel på informell ekonomisk struktur är svartjobb, tjänster och gentjänster, försäljning av obeskattade varor, hushållsarbete, ideellt arbete, byteshandel och kriminalitet (Ibid.). Andersson använder sig liksom Salazar av begreppet ”moralisk ekonomi” eftersom hon tycker *informell* väcker en skatteteknisk diskussion (Andersson 2003:15). Latouche ser den informella ekonomins struktur eller Anderssons ”moraliska ekonomi” som ett alternativt system när överflödssamhället kollapsar (Latouche 1993:40).

3.6 Alf Hornborg: en ekologisk teori om ojämnt utbyte

Alf Hornborg, kulturanthropolog och professor i humanekologi vid Lunds universitet menar att ”två stora och etiskt laddade frågor förenas inom humanekologins forskningsfält, den ena är *den ekologiska frågan*: hur skall människan kunna inrätta sitt samhälle så att det inte förstör grundvalarna för vår existens; den andra är *fördelningsfrågan*: hur skall vi kunna se till att resurser blir mer rättvist fördelade mellan länder, samhällsklasser och generationer” (Hornborg 1997:1). Hornborg menar att dessa frågor är två aspekter av en och samma fråga och har därför utvecklat ”en ekologisk teori om ojämnt byte” för att göra *fenomenet teknologi* transparent i sammanhanget. Människor är blinda för den *teknologi* de har omkring sig samtidigt som det är utifrån teknologi de definierar sig själv. ”De ’andra’ är de ’förindustriella’ kulturerna och de ’underutvecklade’ folken, de som *inte* har *maskiner*” (Hornborg 1997:1). Teknologi, ny teknik, förutsätter naturresurser och kunskap men enligt Hornborg krävs också en *social relation* för att tekniken skall kunna användas, och hänvisar till Marx *produktionssätt* som är specifika sociala relationer genom vilka arbete används för att utvinna energi ur naturen (Ibid.:2). Liksom Marx uttryckte (citerad i Hornborgs artikel i DN 2008) det (1840) att industriella produkter är ”döda föremål laddade med värdefulla egenskaper [...] lösgjorda från sitt sammanhang, (se även Ingold 2000:346) förklarar Hornborgs resonemang om att ny teknik inte bara förutsätter naturresurser och kunskap utan även en social relation, att för att vi skall kunna värdera teknikens effektivitet på ett rättvist sätt måste förstå de sociala sammanhang i vilka tekniken ingår (Hornborg 1997:2).

Alfred Lotka (1880-1949) ansåg att teknik användes för att förlänga biologiska strategier. Hornborg kategoriserar merparten av mänsklig teknologi efter ”huruvida den främst avser *underhåll* eller *förflyttning*” (Hornborg 1997:3). ”I sin vidaste bemärkelse kan teknologi definieras som strategier för att vinna begränsningar i tid och rum” (Ibid.:2). Hornborg skiljer på *materialteknologi*, sådant som berör vår mänskliga organism exempelvis föda, och *informationsteknologi*. Han definierar i tabellerna nedan ”traditionell teknologi” som sådant som skulle kunna framställas lokalt, i princip utan någon samhällelig arbetsfördelning, medan ”industriell teknologi” inte skulle kunna finnas till utan en långt driven arbetsfördelning och därmed ett transportsystem (Ibid.:3). I tabell 6 o. 7 följer en lista över traditionell teknologi, de kursiva orden är teknologi som uppstått efter industriella revolutionen.

TABELL 6 & 7: *Traditionell och industriell teknologi enligt Alf Hornborg, industriell teknologi är i tabellen kursiverad.*

Information	
UNDERHÅLL	FÖRFLYTTNING
Skrift	brev
konst	trumma
kalender	röksignaler
<i>Digital kamera</i>	<i>TV</i>
<i>stereo</i>	<i>telefon</i>
<i>dator</i>	<i>Elektronisk post</i>

Material	
UNDERHÅLL	FÖRFLYTTNING
eld	kanot
grävkäpp	åror
pilbåge	segel
fisknät	skidor
plog	hjul
kläder	sadel
<i>värmepanna</i>	<i>järnväg</i>
<i>kylskåp</i>	<i>bil</i>
<i>traktor</i>	<i>Flygplan</i>

Källa: Hornborg (1997:3)

Teknologin möjliggör omvandlingar av tids och rumsresurser, exempelvis har vi efter industrins genombrott större möjlighet att förskjuta rumsrig begränsning genom att minska tidsåtgången vid förflyttning, genom att *öka hastigheten*. Tvärtom har man möjlighet att förskjuta tidsbegränsningar genom att minska rumsåtgången för underhåll, det vill säga genom att *öka effektiviteten*. Exempelvis kan högteknologiskt jordbruk med en sådan beräkning ha större avkastning och använda mindre areal (Hornborg 1997:3).

I boken *The Power of the Machine* (2001) beskriver Hornborg den "icke kvalitativa omvandlingen av energi och fördelningskonflikten i spetsen för industriella revolutionen" (Hornborg 2007:6). Systemekolog Folke Günther (Günther 2. www.holon.se) betonar att "före 1850 var befolkning huvudsakligen soldriven med alla dess omvandlingsformer som ved, hästar och segel. Efter 1850 används huvudsakligen fossila bränslen". Günther tror inte att människorna plötsligt blev "ohyggligt intelligent efter artonhundrafemtio och började uppfinna järnvägar, djupa gruvor, industrier, bilar och flygplan just då utan att de hade *möjlighet* att göra detta". Hornborg (2007:6) argumenterar att denna möjlighet till ackumulation bygger på *ojämnt utbyte* (se även Wallerstein 2004:12).

Maskinerna har inte gjort produktionen mer effektiv, i själva verket ackumulerade avkastningen p.g.a. tillgången till fossil energi och tillgång till billig arbetskraft " (Hornborg 2007:6).

Ett historiskt exempel på ackumulation, tillväxt, är handeln mellan Europa, Västafrika och Amerika i början av 1500-talet (Hornborg 2001:59). Engelska köpmän fraktade varor (vapen och textilier) till Afrika och "bytte" varorna mot slavar, vilka fraktades av engelsmännen till Amerika var de byttes mot bomull och andra produkter. Slutligen fraktades bomullen tillbaka till England och byttes mot nya varor. Hela cirkeln av byteshandel berikade i material köpmännen från England, de afrikanska hövdingarna, de amerikanska plantageägarna och tillväxten av brittisk industri. Vad som framgår i exemplet ovan är enligt Hornborg att tillväxten för de inblandade var beroende av *orättvis byteshandel* där slavar i värde och den energi de sedan ackumulerade till plantageägarna var mycket mer värd än de varor hövdingarna fått. "Detta resonemang ligger till grund för hela industriella revolutionen. Samtida teknologiska framfart och fortlevnad innebär upprätthållandet av en global struktur av orättvis byteshandel" (Ibid.).

Denna ackumulation som ökade med användandet av fossila bränslen i början på seklet har kumulerat till vad vi idag uttrycker som ett kapitalistiskt marknadsekonomiskt system med miljömässiga och socialt nedbrytande konsekvenser" (Hornborg 2001:59).

Hornborg (1997:19) ger ett annat exempel ifrån Rom (år 28), där närmare hälften av Italiens befolkning (tre av sju miljoner) var slavar, arbetande inom jordbruk, hantverk och gruvor och kvarnar. När vattenkvarnar började användas (300-tal) medförde det "en markant prisökning på de allt svårtillgängliga slavarna" (Ibid.) "Dessa tidiga maskiner låg till grund för det senmedeltida Europas proto-industrialisering inom textil, järn, läder och sågbrancherna" (Ibid.). Hornborg poängterar att kvarnarna fungerade som ersättning för slavar. "Kvarnägarna var i regel förmögna personer som befäste monopolförhållanden och vidgade de sociala klyftorna" (ibid.). "Den globala ekologiska krisen och den socioekonomiska fattigdomen i periferin blir därmed två sidor av samma mynt där både naturen och mänsklig arbetskraft är underbetalda källor av högkvalitativ energi till en växande industriell 'teknomassa'" (Hornborg 2001:11, min övers.). Teknomassan är enligt Hornborg industriell teknologi, kursiv text i tabell 4, också *naturlig* eftersom människan är en del av naturen men han frågar sig om det är det hållbart, liksom Forsberg:

(E)lektronikkyrkogårdarna är fulla av datorer med det enda felet att de efter några år på nacken inte klarar den senaste programvaran från Microsoft. Mellan 2001 till 2005 tredubblades mängden elektroniskrot i Sverige [...]

inom trenden för en allt kortare livslängd för elektronik, vitvaror och annan hushållsteknik. Dåliga nyheter för miljön, men det ger ju tillväxt (Forsberg 2007:68).

I likhet med Hornborg anser miljöhistorikerna Richard G. Wilkinson och Donald Worster att industrialiseringen handlar om att ”uppfinna” sig ur en resursbrist på bekostnad av produktiv yta i periferin. ”Både områden och folkgrupper blir producenter i periferin, varje steg i industrialiseringsbegreppet var att man flyttade resurstrycket någon annanstans” (Worster 1988: 277-288). Handeln påbörjade ett ojämnt utbyte mellan Nord och Syd eller skapade enligt Immanuel Wallerstein (1974:349) (2004:10) ett *växande centrum* genom *utvinning i periferin*. Hornborg liksom Wallerstein undersöker miljömässiga och socialt nedbrytande konsekvenser utifrån ett *världssystemanalytiskt perspektiv*. Wallerstein understryker att ”verkliga kriser är de som inte kan lösas inom systemet utan endast kan bemästras genom att man tar sig utanför och bakom det historiska system vilket svårigheterna tillhör” (Wallerstein 2004:76, min övers.)

Samtida materialflöden visar att bomullsodlingarna har ökat med den ökade användningen av textilier i de moderniserade delarna av världen (jfr Tabell.2.) Kretsloppsdelegationen deklarerar att hela kedjan inom dagens textilindustri är mycket miljöbelastande, odling av bomull är idag en av de mest kemikalieintensiva och vattenkrävande produktionsformerna och skapar föroreningar i vatten, i huvudsak i landet där tillverkningen äger rum, men även i Sverige där kemikalier tvättas ur och hamnar i avloppsvatten (Kretsloppsdelegationen 1997:367). Hornborg menar att ”När vi inte agerar i förståelse av sambandet mellan ekonomi och teknologi liksom de sociala och materiella aspekterna av industrialism, ”tenderar vi tro att utbildning och teknologi kan lösa underutveckling i tredje världen, men glömmer att nya centrum av industriell tillväxt förutsätter ny periferi att exploatera” (Hornborg 2001:11).

3.7 Howard. T. Odum: Ekologisk ekonomi

Dr. Torbjörn Rydberg och Dr. Lennart Samuelsson är båda forskningsledare vid SLU (Sveriges Lantbruksuniversitet) och har delar av sitt arbete förlagt till Centrum för hållbart lantbruk. De förklarar i en artikel (2000) sambandet mellan ekonomi och ekologi. ”Energi är ett abstrakt begrepp som började undersökas under 1800-talets första hälft när ångmaskinen introducerades. Energi är ett mått på rörelse i materia eller potentiell förmåga att åstadkomma rörelse. [...] Termodynamikens första huvudsats eller (energiprincipen) säger att energi varken kan nyskapas eller förstöras, endast överförs till olika former. Denna överföring från en form till en annan var huvudintresset för 1800-talet ingenjörer [...] man upptäckte att det var omöjligt att omvandla all värmeenergi från en värmekälla till mekanisk energi men att det omvända var möjligt [...]. Detta gav upphov till termodynamikens andra huvudsats [...] måttet på graden av förlorat arbete vid en sådan överföring av värmeenergi till mekaniskt arbete uttrycktes i termen *entropi* [...] ett mått på graden av oordning. [...] SI-systemets ’joule’ uttrycker den maximala mängden av den lägsta formen av energikvalitet (d.v.s. värme) som energikällan kan omvandlas till” (Rydberg & Salomonsson:2000). Ett exempel är en bit ved som har låg entropi (hög ordning) varje träflisa ingår i en avancerad struktur vilken skapar träbiten. När träbiten förbränns skapas värme, värme har hög entropi, värme sprids oorganiserat i luften (se även Wackernagel & Rees 1996:43).

Kemisten och nobelpristagaren Ilya Prigogine (Hornborg 2001:42) förklarar att både levande organismer och ekosystem är *öppna* system som tar in exergi, vilket kännetecknar förmågan till arbete (ordning, låg entropi eng. negative entropy) utifrån, exempelvis solenergi för att driva omvandling till biomassa som i sin tur avger värme i atmosfären. De är självorganiserande, d.v.s. systemets tillgång till energi ger ny tillgång till energi i en pågående

cykel, exempelvis omvandlar trädet solenergi till biomassa (föda, energi) och även bidrar till reglering av temperaturen i systemet, liksom slutligen skapar jordmån till nya växter och ev. avger värme i atmosfären. Både levande organismer och andra system kräver ett "input" (råmaterial och energi) högre än "output" (avkastningen), och överlever på mellanskillnaden. Prigorines begrepp *dissipativa strukturer*, vilka skapar ökad entropi (oordning) genom att konsumera ordning (låg entropi) och exergi förklarar att både biomassa och teknomassa representerar *positiv feedback*, processer av självorganisation, men skillnaden är att teknomassan är beroende av ett lager för att kunna existera. Det moderna samhället använder inte exergi (ordning) på ett intelligent sätt, d.v.s. är inget moget system, ger inte tillräcklig tillgång till ny energi, utan avger (ökad entropi (oordning, värme). Hornborg (2001:43) använder därmed funktionen inom biologiska system för att förklara omvandlingen av energi i ett samhälle. För honom kan ekonomisk tillväxt (teknomassa) förklaras genom termodynamikens andra grundlag, där det marknadsekonomiska systemet förbrukar ordning, exergi (naturens uppbyggda strukturer, liksom strukturerad arbetskraft) för att tillverka "teknomassa" och avger hög entropi, oordning i form av exempelvis värme. Vad som framgår i Figur 1. är att mänskliga aktiviteter förbrukar naturresurser i högre takt än jorden hinner reproducera dem. I detta fall är reproduktionen den process vilken skapar låg entropi (ordning). Vad Hornborg (1997:9) vill tydliggöra är "att 'effektivitet kan definieras på olika sätt beroende på om vi anlägger ett lokalt eller globalt perspektiv".

För att förstå värdet av naturresurser måste man förstå hur mycket arbete som gått åt för att producera resursen, d.v.s. naturens arbete och människans arbete. För att förstå denna process har systemekologen Howard T Odum utvecklat begreppet *emergi* (eng. *emergy*) vilket i (Hornborg 2001:40) översätts till "embodied energy", förkroppsligad energi eller "energiminne", min övers. Odum sammanställde sin teori om *emergi* utifrån sina studier av ekologiska näringskedjor, exempelvis är energin i ett lejon den omvandlade energin från en antilop och gräs. Hornborg definierar Odums energiminne med att "örnar och elektriska tandborstar skulle på det sättet inom sig bära på, så att säga, minnet, av all energi som använts för att producera dem (Hornborg 2001:41, min övers.). Odum vill med sitt emergibegrepp framhäva att våra miljöproblem beror på att naturen inte ingår i det monetära mätsystemet. Industriella produkter har alltid högre emergivärde, *mer förkroppsligad* energi än de råvaror de producerats av, genom att naturen står för "fria gåvor" som därför inte är rättvist värderade på marknaden.

Serhii Podolinsky, en ukrainsk narodnik, i mitten på 1800-talet och i samtal med både Marx och Engels menade att uppgiften i allt arbete borde vara att *öka* ackumuleringen av solenergi på jorden, hellre än enkel omvandling av kraft redan ackumulerad av jorden, med hänsyn till att arbete då gjort med kol, idag olja oundvikligen åtföljdes av slöseri av värme i atmosfären (Hornborg et al 2007:225). Människan kan omvandla *en femtedel* av energin från föda till fysisk arbetskraft (Ibid.:226). Hornborg (1997:10) refererar till Max Weber (1864-1920) som menade att vävning för hand är energimässigt effektivare än maskinell vävning. Hornborg menar att "den termodynamiska verkningsgraden är omkring 20 % för mänsklig arbetskraft och omkring 10 % för hästens dragkraft, men var endast 1 % för de första ångmaskinerna" (ibid). Podolinsky fortsätter vidare (Hornborg et al 2007:225) i marxistisk anda, att det är viktigt att arbetet ger tillgång till ny föda och att syftet med energiframställningen vore att *återföra* energin till sin utgångspunkt, på det sättet skulle arbetare dela vinsten av insatsen.

3.8 Björn Forsberg och tillväxtens sista dagar.

Björn Forsberg, forskare i miljö och utvecklingsfrågor vid Umeå universitet, anser att en minskad användning av energi inte går att kombinera med ökad konsumtion för ekonomisk tillväxt (Forsberg 2007:58). Att konsumtionen är ett modernt fenomen antyder Forsberg med att "bland framförallt pensionärer är återbruk och måttfull konsumtion mer utbrett [...] som i många fall bottnar i inlärd resurshållning under uppväxtens knapphet" (Forsberg 2007:108). Idag är Sveriges ekologiska fotavtryck är drygt 5,1 hektar per person till skillnad från ett fattigt land som Bangladesh med ett fotavtryck som inte är större än en halv hektar. Det innebär att den rika världens konsumtion förbrukar miljöresurser som annars hade kommit den fattiga världen till godo (Energimyndigheten). Att beräkna utveckling genom BNP är enligt miljöhistorikern J.R. McNeill (2000:6) "en missvisande procedur, speciellt då extraktionen, förädlingen, produktionen och leveransen äger rum någon annanstans än i det beräknade landet".

Kretsloppsdelegationen medger att när arbetskraften i Sverige blivit dyr har importen ökat. Under efterkrigstiden har priserna på arbetskraft stigit med 350 procent, samtidigt som priserna på energi bara stigit med 25 procent (SNF 2). "Importandelen av textila varor utgör omkring 80-90 procent av den svenska marknaden. Över 90 procent av våra kläder importerar, det motsvarade 1992 en import på omkring 77 000 ton kläder" (Kretsloppsdelegationen för 1997:268). "Tillverkning av textila varor sker i många steg, det är också vanligt att de olika förädlingsstegen sker i olika fabriker och länder. I framställningsprocessen från råvara till färdig vara kan exempelvis odlingen av fibrer ske i ett land, spinningen i ett annat, vävningen i ett tredje (Kretsloppsdelegationen för 1997: 269), helt i övetrensstämmelse med McNeills resonemang. Konsekvensen av denna ökade import beskriver Magnus Swahn i Naturvårdsverkets rapport med att transportarbetet mellan 1990-2002 vuxit med 15 % i Sverige och 33 % i EU (Swahn 2006:21). Termen *decoupling* betyder att bryta sambandet mellan transportlogistikens miljömässigt negativa effekter och ekonomisk tillväxt. Begreppet "logistik" innefattar, planering, samordning, organisation och styrning av materialflöden från råvaruleverantör till slutlig förbrukare (Ibid.:28). Swahn menar att det finns en del svårigheter att lösa;

Vid miljörådets utvärdering av Sveriges 15 miljömål kom de fram till att flertalet går åt rätt håll men att fyra områden är mer svåra att nå. Det handlar om levande skogar, ingen övergödning, giffri miljö, samt begränsad klimatpåverkan. Av dessa är begränsning av klimatpåverkan *transportbranschens* (min kursivering) stora och svåra utmaning och här finns inga enkla lösningar i sikte. Magnus Swahn, Naturvårdsverket (Swahn 2006:21).

Satsningen på etanol som bilbränsle går inte att motivera med miljöargument menar humanekologen Hans Egnèus, forskare vid Göteborgs universitet. För att driva en svensk bil under ett år behövs idag årsskörden av tre och en halv hektar åkrar. All biomassproduktion blir i slutändan en fråga om tillgång till mark" (Falk 2007:13), (se nettoimport av jordbruksmark Tabell 8.). Liksom Egnèus förutser Hubendick (1987:239) en konkurrens om utrymme för biproduktion av föda och biproduktion för uppvärmning och drivmedel.

TABELL 8: *Jordens Vänner (1998): Ställ om till rättvist miljöutrymme. Mål och beräkningar för ett hållbart Sverige.*

Resurs/utsläpp	Använt miljöutrymme i Sverige 1990 per capita	Rättvist miljöutrymme 2050 per capita	Nödvändig minskning i procent
Energiförbrukning, tusen KWh	51,2	27,8	46 %
Koldioxidutsläpp, ton	6,9	1,1	84 %

Svaveldioxid, kg	1 7,6	6	50 %
Cement, kg	210	60	71 %
Tackjärn, kg	200	34	83 %
Aluminium, kg	15	3	80 %
Nettoimport jordbruksmark, m ²	420	0	100 %
Skog – inhemsk konsumtion, m ³	3	1	67 %

Källa: data hämtat från Gregow (2000:19).

Forsberg (2007) menar att den centrala anledningen till att miljöarbetet inte går framåt är att miljöaktivitet presenteras som om det skulle *minska* levnadsstandarden (se Radetzki 1990:50), några exempel finns i tabell 8. ovan med nödvändig minskning i procent. Han skriver att genom att se miljöhandlingar i dagens samhälle som en tilläggshandling blir engagemang för miljön uppoffrande och därmed jobbig. Miljön blir också en skuldaddad fråga. Han menar att så länge ”miljöengagemanget ses utifrån ett problemperspektiv – som en fråga om att hejda miljöförstöring, kommer det aldrig uppfattas som någonting lustfyllt. Först när engagemanget drivs av en *social vision* kommer det att upplevas som inspirerande och självklart” (Forsberg 2007:233). Istället för att skuldbelägga måste vi bejaka det vi kan få *mer* av (Ibid.:233). I överensstämmelse med detta skriver Christer Sanne, docent och samhällsforskare på KTH i Stockholm, i rapporten (2002:22-23) *Att mäta det goda livet*:

”[...] det skulle kunna innebära en *välferdsökning* i form av *mer fritid*. ”Fritiden ökar och utnyttjas delvis med praktiska aktiviteter för att kompensera minskad (köpt) konsumtion och bortfallet av betalda tjänster. Ur kretsloppssynpunkt skulle en sådan förändring leda mot ökad hållbarhet. Den ökade hållbarheten beror på ”välfärdsvinster i form av *tid* istället för materiella ting och skulle innebära mindre mängd avfall, att man tillverkade mindre artefakter av högre miljömässig kvalitet och produkter med längre livslängd” och att alla i större utsträckning än idag tog sig tid till att byta, reparera och uppgradera sina saker” (Sanne 2002:23).

Kretsloppsdelegationen (1997:14:197) överensstämmer med Sannes framtidsscenario och skriver ”kläder och skor av god kvalitet som sköts på rätt sätt håller längre. Och en längre användningstid minskar behovet av nytillverkning, vilket därmed minskar miljöbelastning”. För att uppnå dessa välfärdsvinster menar Forsberg att vi måste omdefiniera vår syn på utveckling och prioritera andra saker. Han tror att för verklig förändring måste vi gå ner på värdegrundsnivå. Han menar att det inte finns *en* lösning utan *många*, framförallt med fokus på *småskalig, ändamålsenlig och resurssnål sysselsättning*. ”Samhället måste genom reglering eller andra styrmedel stävja sådan produktion som kan åstadkommas med betydligt lägre miljöbelastning” (Forsberg 2007:195). Han menar att storskaliga samhällen förutsätter transport och att verklig energieffektivisering. Han använder livsmedelsproduktionen som exempel (Ibid.:207) och menar att en lokaliserad livsmedelsproduktion måste förgås av två principer:

- avveckla fjärrtransporter av livsmedel som kan produceras lokalt.
- avveckla fjärrtransporter av livsmedel som vi inte kan producera lokalt men som vi har goda förutsättningar för att klara oss utan.

3.9 Omvärldsperspektiv

Kapitalackumuleringen i centrum som bidragit till högre levnadsstandard med tillgång till fler tekniska bekvämligheter har gjort att ”den mest utvecklade” staten kunnat lansera sig själv som modell för de ”mindre utvecklade” staterna, vilka uppmanas att efterlikna modellen och i gengäld erhålla högre levnadsstandard och mer liberala styrelseskick (Wallerstein 2004:10). Jeffrey Sachs skriver i boken *The End of Poverty - Economic Possibilities of our Time* att den tekniska utvecklingen som gjort industrin mer effektiv, har med den ökade konsumtionen, *den är beroende av för att existera*, istället ökat resursförbrukningen (Sachs 2006:13). Rosén & Rosén (1983: 23) ger ett beskrivande exempel:

Medan billiga och snabbt förbrukade plastartiklar och andra produkter från de multinationella företagen når ut till minsta by i utvecklingsländerna försvinner undan för undan kunskaperna om hur man gör de enklaste föremål för husbehov.

Ett annat exempel på denna utveckling visar antropologen Thomas Malm. I samband med att de traditionella utriggarkanoterna försvinner i Polynesien och ersätts med bensindrivna plåtbåtar menar Malm att det inte är de ”bästa” som överlevt, apropå P.R Ehrlich och D.S Rogers teori att formen på utriggarkanoterna är ett resultat av en naturlig ”urvalsmekanism” knuten till överlevnad (Malm 2008:5). Ehrlich & Rogers menade att kanoterna, innan öarna involverades i en global marknad, var utformade ”till perfektion” utifrån kanotbyggarnas praktiska behov och tillgång på material. Darwins naturliga urval var därmed inte bundet till *biologisk evolution* utan även till *kulturella förändringar*. Malm menar att det inte är de bäst lämpade som överlevt vilket borde vara fallet av naturligt urval, utan de som är *lättast att tillverka* (Malm 2008: 5). Han menar att de traditionella utriggarkanoterna däremot är bättre lämpade eftersom de är mer *miljövänliga*:

- De är gjorda av lokala material
- Man seglar dem eller paddlar dem
- Behöver inte bränsle.
- Utmärkt för fysisk träning.
- Är knutna till lokal kunskap, ritualer och traditioner (Malm 2008: 5).

Malm poängterar att det uppstår *risker* när traditionellt hantverk försvinner. Eftersom det är *ekologiskt anpassat till det lokala landskapet* är det viktigt att teknik och materialkunskap dokumenteras, ett exempel är omplantering av lokala träsorter vilka är en materiell förutsättning vid konstruktion av de traditionella kanoterna. Enligt etnobotanikern A.W. Whisler är flera samoanska träarter redan hotade (Malm 2008:6). En annan risk är att lokalbefolkningens attityd till traditionell teknik förändrats i takt med snabb modernisering, Malm uppger att den allmänna uppfattningen på Samoa är att traditionella färdmedel är gammalmodiga. Eftersom utvecklingen gått snabbt har de inte råd med motorbåtar vilket resulterar i att de inte i lika stor utsträckning tar sig ut på lagunen till korall reven. En följd av detta är, enligt Malm, att de inte knyter några band till den marina miljöns biodiversitet och behov av vård och skydd. Liksom i Gregory Batesons (1998:17) beskrivning av ekosystem, genomgår den tahitiska traditionen en *plötslig förändring*, där modern kultur är mer flexibel än traditionell vilken är beroende av sammanhang. Detta kan jämföras med Kvalöys teori (1992a: 280) om att *lokal identitet* är viktigt för att människan inte ska utveckla ett ”introvert förhållningssätt till mångfalden av levande processer i sin omgivning”, eller som Hornborg uttrycker det ”förstöring av mening och förstöring av ekosystem är två aspekter av samma process, antropologiska studier i etnoekologi kan fungera som en bro mellan det moderna och

det ursprungliga, för att naturalisera tekniken och humanisera det ursprungliga” (Hornborg 2001: 182-184; Hornborg 1998: 3-6).

Dessa tankar kan jämföras med Helena Norberg-Hodges projekt i Ladakh i Indien, på gränsen till Kashmir. Ladakh har genomgått samma drastiska förändring från självförlitande till marknadsanpassat system under en kort tidsperiod. Norberg-Hodge anser att det är idén om ”det moderna livet” som gör att människor övergår från traditionell teknik till modern (Norberg-Hodge 1992:81), en allmän uppfattning är exempelvis att den moderna människan *arbetar mindre* eftersom ny teknik gör arbetet åt dem (Norberg-Hodge 1992: 83).

När hon anlände till den då traditionella byn på 70-talet upplevde invånare att de var rika eftersom de ingick i en social struktur. Enligt henne har de traditionella sätten att försörja sig många fördelar, exempelvis hade den enskilda individen i förindustriella samhällen mer *makt*, eftersom man arbetade i små enheter i direkt relation med andra medlemmar i samhället. Traditionell ekonomi skapade ett *ömsesidigt beroende* mellan medlemmar i samhället och man tog på ett naturligt sätt hand om varandra. Ett exempel är att om ett avlopp gick sönder, var fort medlemmar i byn där och grävde för att åtgärda skadan, idag väntar folk på att staten skall skicka reparatörer. En ledning kan läcka i veckor utan att någon gör något åt det. Hon berättar att denna förändring gått snabbt, innan existerade en allmän attityd *emot* modernisering, exempelvis kunde lokalbefolkningen betrakta dragningen av elektricitet till de kringliggande byarna och uttrycka ”är det värt allt det arbetet för att ha en dinglande sak hängande från taket”.

Turism har snabbt öppnat Ladakh till en global marknad och i jämförelse med spenderande västerlänningar upplever idag Ladakhierna att de är *fattiga*. En stor anledning till att den västerländska livstilen anammas är att den endast ses från utsidan och inte upplevs inifrån. Norberg-Hodge berättar att invånare i Ladakh idag skäms över sin fattigdom, exempelvis ber man om ursäkt om man tvingas servera lokala rätter istället för Punjabi ris och nudlar som säljs i de kommersiella affärerna. Norberg- Hodge menar att deltagandet i en global ekonomi har berövat Ladakhierna sitt självförtroende och att det när de känner sig osäkra uppstår ett behov av att anpassa sig till det moderna. Hon menar att den västerländska utbildningen är global, och i strävan efter ett friare liv flyttar människor från sina traditionella aktiviteter på landsbygden till kommersiella arbeten i städerna (Ibid 1992:88), en utveckling som inte är unik för Ladakh utan är en global process med förödande ekologiska och sociala konsekvenser (Hornborg 2001:59).

I sitt projekt vill Norberg-Hodge förhindra att den hållbara struktur Ladakh en gång hade bryts ner av kommersiella krafter. Hon anser att Ladakhierna kan höja sin levnadsstandard *utan* att offra den ekologiska och sociala balans de upprätthållit genom decennier. Projektet går ut på att försöka skapa en övergång från det traditionella samhället *direkt* till ett postindustriellt utan omvägen över det resurskrävande industriella (Norberg Hodge refererad i Hubendick 1987:207; Norberg Hodge 1992:81); att höja levnadsstandarden utan att förlora det goda med lokal identitet; att hitta lösningar anpassade till de lokala förutsättningarna. Exempel som ”stora fönster av glas framför värmeabsorberande väggar [...] utformade så att de passar in i den traditionella byggnadsstilen”. Attitydsförändrande information speciellt inriktad på ungdomar ”där man informerar om verkligheten bakom turisternas ’rikedomar’ och annat västerländskt som förvillar” [...] få ungdomar att inse fördelar med sin traditionella livsstil. Detta är ett sätt menar Norberg-Hodge att rädda ”något av det goda” hos Ladakh (Norberg- Hodge citerad i Hubendick 1987:207).

4. Empirisk del

4.1 Metodbeskrivning

För att undersöka hantverkets betydelse för hållbar utveckling har jag valt att intervjua hantverkare i Sverige eftersom de är insatta i dagens materialflöden och påverkas personligen av strukturella förändringar av arbetsrollen. Min undersökning består av grundad teori baserad på kvalitativa data utifrån halvstrukturerade intervjuer. ”I den kvalitativa forskningsintervjun byggs kunskap upp: det rör sig om ett samspel, ett utbyte av synpunkter mellan två personer som samtalar om ett ämne av gemensamt intresse. Det interrelationella grunddraget framgår av själva ordet ”intervju” som har sitt ursprung i det franska *entrevue* och det engelska *interview* – ”mellan två seenden”, ”mellan två synpunkter” (Kvale 1997:9).

Intervjuerna utgick från en enkät med temat ”hantverkets betydelse för hållbar utveckling” (Bilaga 1) vilken kartlägger hantverksform, historia, materialflöden liksom hantverkets strukturella förutsättningar och begränsningar. Genom enkäten undersöks även hantverkets sociala, mentala och fysiska upplevelser liksom hantverkarnas syn på hållbarhet och framtidsvisioner. Jag intervjuade alla hantverkare utifrån den semistrukturerade intervjun, förutom skomakaren Henry Somos, vilken var en öppen intervju vid ett tidigare tillfälle. Vid samtliga intervjutillfällen har jag använt mig av ”öppen observation” genom att anteckna, för mig var det ett sätt att orientera mig och att skapa ”närvarokänsla” för läsaren.

Utifrån enkätundersökningen av 15 hantverkare avgränsade jag sedan det hela genom att redovisa *fem* djupintervjuer. Jag valde hantverkstekniken textilslöjd som representativ i sammanhanget, och har låtit det textila materialflödet vara representativt i historiskt perspektiv och i diskussionen. Tre av djupintervjuerna är textila slöjdare som valdes för ge infallsvinklar på hur det *textila* hantverket förändrats mellan tre generationer, 1930-tal, 1950-tal och 1970-tal. Eftersom jag i undersökningen vill få fram hur hantverket förändrats och vilken betydelse det har i anslutning till samtida miljöproblem och utsläpp av koldioxid i atmosfären, är *typen* av hantverk inte det viktiga. Förändringar inom textilslöjd kan på olika sätt återopas i anslutning till andra hantverk, exempelvis båtbyggeri och skomakeri som också transformerats in i ett marknadspolitiskt system med minskad självhushållning och ökad import. Jag valde att avgränsa mig för att redovisat historiskt material inte skulle bli för komplext.

Utifrån hermeneutiken har jag sedan tolkat de transkiberade texterna. ”Tolkningen av meningen karaktäriseras av en hermeneutisk cirkel. Förståelsen av meningen sker genom en process i vilken de enskilda delarnas mening bestäms av textens helhetliga mening, sådan den förebegrips. Den närmare bestämningen av de enskilda delarnas mening kan så småningom förändra den ursprungliga föregripna meningen hos helheten, som återigen kan förändra meningen hos de enskilda delarna och så vidare (Kvale 1997:50). Delarna i min undersökning är den etnologiska empiri jag kommit fram till genom intervjuer, som undersöker hur hantverkaren upplever sitt specifika hantverks förutsättningar och begränsningar inom den svenska samhällsorganisationen, liksom hur de själva upplevelser *sin* medverkan till utformningen av ett hållbart samhälle. Dessa delars mening bestäms utifrån en teoretisk ram som representeras av vad en socialt hållbar utveckling är, en fenomenologisk analys av verksamheter i ett ekosystem och humanekologiskt perspektiv på hållbar utveckling ur ett världssystemanalytiskt perspektiv. Frågorna har anpassats till informanten, om andra frågor uppstått vid intervjutillfället som varit relevanta, har även dessa tagits med i resultatet.

4.1.1 Urval och genomförande

Urvalet av hantverkare utgick från "Nordisk yrkesklassificering" utgiven av arbetsmarknadsstyrelsen 1978 med en förteckning över 351 stycken hantverksyrken. Här finns också yrken som står på gränsen till industriell verksamhet eller som har industrialiserats men som alltså har hantverksmässiga utövare (Rosèn & Rosén 1983:154).

Urvalet av hobby-hantverkare gjorde jag genom min ökade uppmärksamhet på all form av ekonomisk aktivitet gjord med händerna. Jag intervjuade vänner och släktingar som på olika sätt tillverkade något " eget". Det kunde vara allt från att sticka och sy till att göra lingonsylt eller syra morötter, i urvalet av hantverkare var flera av dem yrkesverksamma. Urvalet av hantverkare skedde dels vid besök på lokala julmarknader, mässor och öppna hus liksom egna kontakter för lagning av produkter däribland skomakare, möbelsnickare och textila hantverkare. Jag presenterade ämnet för intervjun som "hantverkets betydelse för hållbar utveckling". Om det var någon som frågade vad hållbar utveckling innebär, svarade jag att jag studerade miljöfrågor och klimatförändringar och ville undersöka hur vår livsstil förändrats och vad förändringen har för betydelse. Jag genomförde intervjuerna vid sidan om hantverkarens försäljningsbord på marknaden eller genom besök i hantverkarens hem, butik eller verkstad.

4.1.2 Etiska aspekter och reflexiv tolkning

Jag har utgått från Steinar Kvales metaforer för intervjuaren som malmetare och resenär. I denna uppfattas kunskapen som en "begravd metall och där intervjuaren bringar den värdefulla metallen i dagen, kunskapen ligger och väntar i den intervjuades inre på att bli upptäckt, ofördärvad av malmetaren. Dyrbara fakta och meningar renas genom att föras över från muntlig till skriftlig form. Kunskapsklumparna förblir oberörda av den yttre omvandlingen på transportbandet från muntlig form till skriftlig lagring. Objektiva fakta och väsentliga meningar hämtas fram genom olika analystekniker och får sin slutliga form. Till slut bestäms produktens värde, dess renhetsprocent, genom att den ställs i förhållande till en objektiv, yttre och verklig värld eller till en värld av subjektiva, inre och autentiska erfarenheter" (Kvale 1997:11).

Samtliga informanter tillfrågades och godkände att de ville delta med namn. Under intervjun och vid senare analys av material har jag utgått från Kvales beskrivning av att sätta in textens mening inom tre tolkningssammanhang; självförståelse, kritiskt sunt förnuft och teoretisk förståelse (Kvale 1997:193). Eftersom jag velat återge hur hantverkarnas situation förändrats, har jag återgett deras "situation" utifrån frågor av materiell karaktär. Deras svar har jag sedan analyserat utifrån ett humanekologiskt perspektiv med världssystemanalys. Jag har försökt att explicit förklara de belägg och argument som ligger bakom tolkningen så att den kan prövas av andra läsare (Ibid.:191).

4.1.3 Bearbetning och fältstudier

Enkäten några av hantverkarna själva fyllt i har fungerat som mall vid de halvstrukturerade intervjuerna. Fältstudierna gjordes vid besök på Hantverksskooperativet Vision i Vomb liksom Kulturens Julmarknad i Lund, Skåne. Övriga informanter intervjuades i sina hem eller i sina verkstäder. Jag har antecknat under intervjun och även dokumenterat miljö, redskap och andra aspekter i omgivningen som kan vara relevant för resultatet. Vid två av djupintervjuerna använde jag bandspelare, vid övriga tre antecknade jag under intervjun.

4.2 Resultat

Sammanlagt intervjuades 9 kvinnor och 6 män. Resultatet är uppdelat i fem djupintervjuer samt en sammanställning av övriga tio intervjupersoner genom deras svar på enkätfrågorna. Djupintervjuerna utgick från samma halvstrukturerade frågor som enkäten.

4.2.1 Beskrivning av hantverkare

Hantverkarna jag intervjuat kan delas in i de två grupperna yrkesverksamma hantverkare och hobbyhantverkare. Hobbyhantverk är hantverk som utförs i hemmet och där utövaren inte bedriver ekonomisk verksamhet. *Hantverksprodukter* innefattar allt från sylt till näverslöjd och *hantverkstjänster* innefattar allt från stoppning av strumpor till mekaniska tjänster. Men som gemensam faktor är en direkt kontakt mellan producent av vara eller tjänst med konsument. De yrkesverksamma hantverkarna har egna företag med verkstad i hemmet förutom skomakare Henry Somos som har sin verkstad närmare Lunds centrum. Jag har sammanlagt intervjuat 15 hantverkare mellan åldrarna 30-72 alla verksamma i Skåne län förutom en från Ångermanland.

4.2.2 Intervju med fem hantverkare

Av de fem intervjupersonerna är två yrkesverksamma och tre hobbyhantverkare.

Siri Eriksson 78 år, textilt hobbyhantverk, Christel Jönsson, 52 år, yrkesverksam toverska Camilla Thomsen, 30 år, självhushållande hantverk och slöjdlärlarinna, Henry Somos 42 år, yrkesverksam skomakare och Patrik Nilsson, 30 år, smed och metallhantverk.

Gemensamt för alla är att de inte själva framställer ”råmaterial” till sina produkter utan köper på marknaden eller byter till sig. De följer sina produkter från början till slut, och vid försäljningen eller byteshandeln har de en direkt relation med konsumenten eller användaren. Samtliga hantverkare i djupintervjuerna tillverkar vad man kan kalla ”svensk hemslöjd” och ”mathantverk” med modern teknik i verkstad eller hemmet. Jag vill med intervjuerna förmedla hantverkarnas ”aktivitet” och upplevelse av den. Camilla Thomsens mathantverk framgår i undersökningen av ”att tillverka något eget”, där hennes erfarenhet av slöjd integreras med produkter man kan äta. I sammanhanget likställs slöjd med mathantverk, eftersom båda är gjorda med händerna och ingår i begreppet ”självhushållning”. Patrik Nilssons svetsning och smideshantverk räknas som metallslöjd. Henry Somos är skomakare men och ingår i sammanhanget i läderhantverk.

Intervju 1. Siri Eriksson, Hobbyhantverkare, textilt hantverk

Min farmor Siri Eriksson är 78 år och bor i byn Bergom i Ångermanland. Hon har arbetat som lantbrukare och bor tillsammans med Kjell Eriksson intill den gård hennes son tagit över med en uppsättning av 25 kor och mjölkproduktion.

Siri utför alla former av textilt hantverk, vävning, stickning och sömnad. Alla trasmattor i mitt barndomshem, liksom i mitt nuvarande är vävda av henne. Hon sticker till samtliga barn, barnbarn och barnbarnsbarn och utöver det syr hon väskor, bärkassar, sittdynor, grytlappar m.m. Förutom det textila hantverket utför hon allehanda mathantverk för självhushållning såsom syltning, saftning och konservering. Produkter hon gör är lingonsylt,

blåbärssylt, inlagda rödbetor, rödvinbärssaft, tunnbröd, kavring och sirapslimpa. När jag träffar henne denna förmiddag berättar hon att hon håller på att sy ett fodral till sittdynorna ute på verandan för att de skall kunna hållas fina till nästa sommar.

Siri är född 1930 i byn Önskan som ligger 6 mil väster om Örnsköldsvik i Ångermanland. Hennes föräldrar var jordbrukare och Siri var näst yngst av 14 syskon. När jag frågar henne hur hon lärt sig sina olika hantverkstekniker berättar hon att hon lärt sig av sin mor, hennes mor vävde och sydde gardiner och kläder till hennes äldre bröder under tidigt 20-tal. När hennes äldsta bröder var små spann hennes mor ullgarn hemma med spinnrock, men att ullgarnet när Siri var liten gick att beställa från en man som bodde i byn som fick det levererat från ett spinneri. Hon minns att man kunde få två-trådigt eller tre-trådigt ullgarn. Man kunde också sälja ull till spinneriet och få tillbaka garn. Av ullgarnet stickades sockor, tröjor, mössor, vantar och långstrumpor. Stickade långstrumpor räckte långt upp på låret för att hålla benen varma. Alla stickade på den tiden och i veckotidningen *Husmodern* fanns mönster, stickbeskrivningar och matlagningsrecept, berättar Siri. Som barn fick hon vara med när hennes mor exempelvis satte upp en varp (varp är den längsgående tråden i ett vävt tyg som sätts upp i vävstolen). Kläderna var i början av seklet enfärgade, randiga och rutiga för det var de mönstren man kunde väva. Senare under 30-40 tal sydde Siris mor och flickorna i familjen kläder av köpt bomullstyg som kunde beställas via postorderföretag i Borås.

Hantverket var en sysselsättning som skedde parallellt med jordbruket. Siri berättar att när hon var i yngre tonåren hade man korna på myrskifte vilket var i utkanten av byn där korna betade under sommaren. Siri mjölkade korna på morgonen och tog sen dem på "bet" uppe i skogen. Hon berättar att tiden med att vakta kor kunde hon fördriva genom att sticka, hon minns speciellt en kofta hon stickade till sin bror. 1948 kom mjölkmaskinen och på 60-talet elstängsel, hennes granne var den första i byn med elstängsel som drevs av ett egengjort kraftverk i bäcken, hon minns att knäppet från stängslet störde radion, som var den enda informationskällan på den tiden. "Vi har ju alltid sparat [...] vi sparade t.o.m. vatten [...] om det tog slut i brunnen, fick vi gå och hämta i bäcken och det kan ju bli mycket om man även ska hämta till korna". Hon berättar att man över trähinkarna satte ett skvimp-kors för att man skulle spilla så lite som möjligt. "Nöden är uppfinningarnas moder", menar hon.

Hon lärde sig väva tidigt men hade uppehåll under en tid när hon var förvärvsarbetande på Marsipanfabriken här i Bergom. Hon har alltid sparat kläder och tyger och även fått från vänner och bekanta som vet att hon väver och syr. "Det känns ju bra att allt kommer till användning, för mig är det naturligt att spara och återanvända", säger Siri. Hon berättar sedan om ransoneringskortet som delades ut till det svenska folket i början på 40-talet när andra världskriget började. Det var ett kort med personens namn och kuponger för olika varor personen hade tillgång till inom en viss tid. Kupongerna lämnades ut via Kristidsnämnden. Det var en nämnd som fanns i alla svenska kommuner mellan 1939-1949 som under krigstiden och åren därefter kontrollerade den lokala livsmedelsförsörjningen och ransoneringen. "Kaffe fanns ju inte", berättar Siri. Men Siris mamma hade en bror i Amerika som skickade orostade kaffebönor. Siri kommer ihåg hur hennes mor rostade kaffebönorna på vedspisen i köket. Allt sparades på, exempelvis byttes alla elektriska kopparledningar ut mot järn. Både Kjell och Siri berättar om hur de deltog i tröskningen av korn i byn. En tröskmaskin var dyr och ägdes ofta kollektivt av bönderna i byn, arbetskraften gick runt på de olika gårdarna och var rangordnade från dem som tog bort agn så det inte packades, till dem som matade in. Av kornmjölet gjordes vanliga norrländska mathantverk som kornmjölsgröt, kams och tunnbröd. Siri berättar att hennes familj i alla fall hade skor under de krigsåren. En annan av moderns bröder var skomakare i Anunsjö och efter slakt kunde han med skinn från gården göra skor till alla barnen i familjen.

På frågan om hon själv tycker att hennes hantverk är ekologiskt svarar hon att den tid hon kommer ifrån påverkat hennes generation mycket, idag ser det helt annorlunda ut. "Idag

har de unga inte tid. Man ska jobba och hämta barnen på dagis, laga mat och förbereda allt för morgondagen. Inte finns det någon tid över till annat inte”, säger Siri. ”Jag har tid att ta tillvara på det som finns och gör något av det, på så vis är det kanske ekologiskt.” Hennes hantverk behöver ju bara hennes egen kraft när den klipper trasorna och väver. Symaskinen kräver ju ström, men även sakerna hon syr är gjort av rest-tyger. Hon hoppas att andan med att spara kommer tillbaka och att det kan leda till mer samarbete. ”Förr hjälptes man ju åt mer”, det är en positiv del av sparandet. Hennes personliga framtidsplaner är att se barnbarnsbarnen växa upp och fortsätta sticka sådant de behöver.

Intervju 2: Christel Jönsson, Yrkesverksam Hantverkare, Ulltoverska

Christel Jönsson är 52 år och bor i den skånska byn Tågarp en mil öster om Hörby. Hon driver sedan 1995 det egna företaget *Toveriet*. Att tova fårull innebär att man med vatten och såpa filter ihop ullen så att den genom bearbetningen krymper. Christel berättar att filtning var vanligast i norra Sverige där man gjorde innerstövlar, vantar och mössor. Filtskor fungerade bra i torrt kallt klimat, men att det här nere i Skåne var för blött. Christel tillverkar kläder, skulpturer, hattar och andra bruksföremål i ull. Hon arbetar i en verkstad på gården och har även en gårdsbutik. Jag träffar Christel i hennes hem på Linderödsåsen och hon berättar:

- När jag gick ut gymnasiet i slutet av sextioalet var det inte accepterat att arbeta med hantverk [...] studerade vårdlinje istället som gav ett ”riktigt arbete”.
  - *Hur upptäckte du tovningen?*
  - Jag tog någon kurs som Hemslöjden anordnade. Det första jag fick göra var en grå boll, en grå fyrkant och en toffel [...] gammalt hantverk hade försvunnit, det var inte många som kunde tekniken, det har kommit tillbaka nu på senare tid.
  - *varför tror du det kommit tillbaka?*
  - Folk har förstått hur bra ull är och det finns mer utbud och forskning som påvisar den positiva effekten av naturmaterial.
  - *Hur gjorde du när du startade eget?*
- Jag höll på vid sidan om, experimenterade med olika material [...] släppte timme efter timme inom gården [...] så höll jag på länge men till slut var jag tvungen att välja, satsa helt på en sak.

Ullen är svensk och kommer från Åddeboull i Danmark, hon tycker inte det finns bra finull i Sverige och köper därför från Danmark. Hon tillägger att företaget i Danmark endast säljer ull från får som inte skadats, och berättar om en debatt där fårfarmare utan bedövning får lammens bakdelar. Vid en senare undersökning genom veterinär-förbundets uttalanden får jag reda på att ”syftet är att förhindra fluglarver att lägga ägg i pälsen” och betraktas som djurplågeri och att svenska företag efter protester från allmänheten stoppat sina beställningar av merinoull bland annat från Australien. Hon tycker det är viktigt att vara medveten om sådant när ullförsäljning blir mer populärt. Vi pratar om hobbyföretag, och hon köper inte själv från sådana företag. Christel vet inte var ullen på företagen kommer ifrån men menar att ibland räcker med att titta på priset för att man skall kunna räkna ut produkternas ursprung och rättvisa hantering. Det som är bra med att kombinera ull och siden är att de som naturmaterial fungerar lika, de skyddar mot både värme och kyla. När hennes dotter var liten tovade hon ett par stövlar till henne som hon hade utomhus, det var inte populärt att byta till gummistövlar sen som var tunga och klumpiga.

Tovning är ett hårt arbete som kräver fysisk styrka, förr bankade man ullen med vedträ. Det fanns tovarer, likväl som skinnare som gick omkring på gårdarna för få jobb. Skinnare garvade skinnen efter slakt, medan tovarer bankade ihop filt till gårdens behov. Båda yrkena gjordes av män. Christel har på senare år tränat Qi Gong för att få ordning på ryggen. Hon hittar på nya sätt för att inte slita på kroppen, bl.a. filter hon med hjälp av torktumlare. Hon har lärt sig hur mycket ullen krymper och hur lång tid olika produkter behöver bearbetas. En

kardmaskin står innanför dörren kopplad till en tvättmaskinsmotor. ”Den motorn har jag haft i tio år”, berättar hon och förstår inte hur den håller”.

Just nu samarbetar hon med en gård i Delsbo i södra Uppland som har en ekologisk fårgård och gårdsbutik, Kristians Eko Får Gård. Christel får okardad, otvättad ull från gården och har i uppdrag att leverera av dem utvalda produkter som skall säljas i gårdsbutiken, som barnskor, handledsvärmare och mössor. Hon skall också göra en väst till kvinnan på gården som hon skall ha när hon arbetar i gårdsbutiken. Sådant samarbete tycker hon om, det är roligare än mässor och man känner att det är något bra. Hon säljer få produkter via nätet, mest skulpturer, eftersom det andra måste provas. För övrigt sker den mesta försäljningen på marknader och mässor, hon har även kläder på Hemslöjdens butik i Landskrona och i en butik i Sölvesborg. Priset för att sälja på mässor har gått upp, det ligger på omkring 5000-6000 för Båstadsmässan och det tycker hon inte det är värt. Det här året valde hon därför att delta på mindre julmarknader och prova nya ställen. Ibland fungerar det, ibland inte alls. Det är viktigt att man som marknadsanordnare ser skillnad på lokalt hantverk och importerade produkter. Vissa marknader blandar det och ”kunderna trängs förbi och tycker priserna är för höga”, säger Christel. ”Som tur är finns det också marknader som har en annan atmosfär, det är en gemytlig stämning och man känner att produkterna har kvalitet. Som hantverkare är det en positiv upplevelse även om man inte säljer någonting, anser hon.

Hon tycker att det skulle vara positivt med fler offentliga platser för försäljning, som skulle uppmuntra människor att syssla med hantverk och göra det mer intressant på arbetsmarknaden, själv betalar hon 25 procent moms och tycker att det kan vara svårt att klara sig som småföretagare. Ett förslag är att hantverk skall bedömas som konst. Som konst får man sälja upp till 200 000 innan man betalar moms, därefter är det 12 %. Ett sätt att klara sig som småföretagare är att göra allting själv, menar Christel, förutom kurs i tovning har hon utbildat sig i mönsterkonstruktion och webdesign. Man måste vara lite av en alltiallo annars går det inte runt. Hon beskriver att hantverket inte alltid respekteras och att folk inte förstår att det är ett arbete som man skall försörja sig på. Studieförbund vill betala henne 1500 kr per dag för att delta i Skapardagar som cirkelledare. För henne blir det kvar 600 kronor efter färdkostnad och då är inte tiden för packning och upppackning av sakerna inräknade som tar 1-2 dagar. ”Det är lönsamt som hobbyhantverkare men inte som yrkesverksam”.

– *Hur påverkar hantverket dig mentalt?*

– Det är hög press att vara egen företagare [...] krävs planering, att man har struktur och självdisciplin, det är lätt att man inte skiljer på arbete och fritid [...] för mig underlättar det att ha en verkstad att gå till [...] att skilja på hem och arbete rent fysiskt [...] men fördelen är att jag exempelvis inte behövt dagisplats [...]. Men det är samma sak där (dagis) när det är något som skall göras [...] du som ändå är hemma, kan inte du göra det här [...] folk förstår inte att det här är ett arbete, precis som andra arbeten.

På frågan om hon tycker att hennes hantverk är mer ekologisk än annan produktion svarar hon ja, eftersom naturmaterial är bra för kroppen och kan brytas ned av naturen. Hon färgar ull och tyg med pulverfärg och påpekar att växtfärgning också är farligt för miljön, då man använder starka betmedel för att få färgen att fastna. En annan aspekt är att man inte kan använda lavar och vissa växter i stor omfattning eftersom de växer långsamt och man därmed hotar den biologiska mångfalden. En annan positiv effekt av småföretagande på landet är att hon köper ull som annars skulle slängas bort. För en fårägare med fem år är det inte lönsamt att lämna in ullen till spinnerier. Företaget Toveriet bidrar till att fårägarna klipper sina får. ”Fårägarna mår bra när ullen kommer till användning, fåren mår bra när av att bli klippta liksom att jag har närproducerad ull”, säger Christel. Det är en vinstgivande situation för alla. Hon berättar vidare att hon använder sig av Gunnarhøgs rapssåpa från Mariestad som är bra för händerna.

Sverige än i Danmark, exempelvis har man syslöjd i Sverige från klass 1 upp till klass 9. I Danmark har man slöjd från klass 4 till klass 7. En annan sak som är etablerat i Sverige är hantverksmarknader.

Sin egen verksamhet bedriver hon i hemmet för självändamål och som presenter, hon har bland annat sytt lakan och utklädningskläder till barn. På ett av hennes examensarbeten klippte hon får, liksom kardade och tovade den klippta ullen. ”Jag upptäckte att det var en lång och hård process, och att man hinner bli trött innan det kreativa sätter igång”. Hon satt exempelvis med en manuell kardningsmaskin ute på gården, medan hennes barn lekte. Det fanns både gräs och annat i ullen och kardningen till ett par tovade stövlar tog flera dagar. ”Det har gjort mig desillusionerad”, berättar Camilla om hur bondesamhället egentligen var, ”att göra linnetyg måste ha varit jättetufft”. Hon tror samtidigt att de då hade en annan livssyn och att arbetet var integrerat i det sociala livet. Man pratade kanske och umgicks samtidigt som man arbetade, eftersom det är en monoton nästan meditativ process. Hon småskrattar när hon tänker på att resa tillbaka i tiden, ”vi skulle klara högst en vecka”. ”Vi är så vana vid att det skall vara lätt”. Vi inser att vi inte behöver resa tillbaka i tiden utan att det är en verklighet högst aktuell i många delar av världen.

Hon berättar att hon plockar björnbär inte långt ifrån huset. Camillas hus ligger på ett böljande åkerlandskap, med lika böljande kohagar vid sidan där det växer björnbärsbuskar. Hallonen växer längsmed vägkanten och längsmed skogsstigar och vilda päron finns i området. För övrigt är det rabarber och vinbär som växer i trädgården, av det gör hon saft. På frågan hur hon upplever insamlingen av örter, frukter och bär berättar hon att, när hon får gå ensam är det positivt, närmast meditativt, hon spärrar upp ögonen och höjer sina händer, som om hon skulle plocka diamanter. ”Om barnen är med är det inte samma sak, de ska fråga en massa saker och blir uttråkade”. Hon beskriver det också som en ren feminin kraft, en urkraft. Jag tolkar det som att det är en process som ger henne kraft och hon svarar ja. Camilla jämför det självhushållande arbetet mellan generationerna.

Till exempel min farmor tyckte ju, shake’n bake och andra tekniker var ”smarta”, det förenklade ju livet för kvinnor i hemmen på många sätt [...] kanske vår generation återerövrar vissa delar, ser det inte som en belastning utan tycker att det är ”roligt [...] också en livsstil [...] mer uppskattat. Min mamma kunde ju tycka att det var pinsamt att säga att hon köpt en kaka, för henne var det ett *måste* som hon inte alltid uppskattade, nu lär man sig inte längre av sin mamma på samma sätt, när man gör det är det av eget intresse, nästan lyx för jämfört med vad kakor kostar nu blir det ju dyrare”.

Hon tar igen upp att vi inte lever med samma ”traditioner” som förr, det är inte längre ett bondesamhälle, på både ett positivt och negativt sätt. ”Traditioner har försvunnit men för min farmor var det en *befrielse*”, en frigörelse från traditioner. Övergången från hantverkssamhälle till industrisamhälle tror hon framförallt var av ekonomiska skäl. Skillnad mellan hantverk och industri är olika värderingar, hantverk är ett historiskt kulturellt arv med ett annat värde. Camilla fortsätter konversationen:

– Det här med tid, det vi pratade om, jag hinner inte med hantverk därför att jag inte har tid. Jag arbetar som lärare, barnen tar sin tid, matlagning, sen är jag så trött [...] hantverk tar tid, lång tid [...] mathantverket hinner jag med därför att det går snabbare.

– *Skulle du vilja arbeta med det i framtiden?*

– Det är så svårt, nu skall jag bli slöjdlärare, jag lär ut slöjd men får inte hålla på med det själv [...] vet inte hur det skulle gå till [...] min dröm vore att hålla på med det på halvtid, att skapa något eget [...] jag skulle vilja arbeta med det mer så mina barn har det omkring sig, så de får det med sig. Det är ett sätt att umgås, jag hoppas att de kan lära sig uppskatta dessa processer den meditativa processen i hantverk som gör att man att integrerar i den fysiska världen konkret”. Att hitta något eget, att kunna något är bra för självförtroendet.

Intervju 4: Henry Somos 41 år, Skomakare Skolgatan 1 i Lund.

Det är en regnig oktoberdag och jag blir avsläppt utanför Henrys Skomakeri. Jag kikar in i skomakeriet, det är ett ställe jag gått förbi många gånger förut och alltid tyckt det vilar något gammeldags och hemtrevligt över. Stilen på skylten är lite engelsk landsbygd, när man går nerför trappan in i butiken som ligger i en källare får man känslan av att ta några steg tillbaka i tiden. Jag blir inbjuden i lokalerna bakom affären och intervjuar skomakaren Henry Somos i hans verkstad.

Henry har haft skomakeriet på Skolgatan i Lund i 10 år och berättar att han köpte lokalen av en tapetserare som låg här innan. Det har gått bra och nu har han en anställd. De utför klackning, sulning och ovanläderreparationer liksom tillverkning av ortopediska inlägg som avhjälper fotproblem. Företaget Skomakare Henry säljer även skor och skotillbehör från den engelska skotillverkaren för randsyddas skor *Crocket & Jones*. Henry har en mekanikerutbildning i botten och har även jobbat inom vården på Sankt Lars och inom dagis och fritidsverksamhet. Han berättar att han alltid tyckt om att arbeta med sina händer och funderade på yrken som tapetserare eller snickare men när han provat skomakarhantverket, ”var det magi direkt”. Därefter utbildade han sig två år i Jönköping till ortopediskomakare.

Vi hamnar mitt i hans pågående arbete med att göra ortopediska inlägg, fotformer i gips som sedan skall gjutas av i en svart massa som blir inlägg. Han berättar att han lärt sig av en man från Italien som heter Severino Zia, vilken är hans mästare. Henry är inte bara skomakare utan även sko-konstruktör, det är flera yrken. Henry berättar om sitt besök hos skofabriken *Crocket & Jones* i England.

En *designer* ritar en skiss [...] att tillverka lästen som man bygger skon runtom gör en *lästmodellör*. Lästmodellören bestämmer hur klackhöjd och tå-form skall se ut, sen är det modellören som utifrån skissen och lästen ritar en modell med papper. Sen går det *tillskäraren* [...] och det är inte som med tyg utan det här är ju ett helt annat material. På fabriken i England var skinnets guldet i verksamheten, de sa alltid till mig att jag skulle skära så hela skinnets var kvar. Det gäller att inte slösa med någonting. Man måste skära exakt, två millimeter ut så ha du fördärvat hela biten där du skall lägga nästa modell [...] Sen går det till *nåtlerskan*, som ofta är kvinnor med flinka fingrar. Ovanlädret kallar man för en nåtling. Man tunnar ut kanterna, lägger in fodret sen ska det vikas ihop. Det är ju en väldig precision. Om man tittar på de ovanlädren som finns härute på *Crocket & Jones* så har de femtio olika maskiner för att sy, en baktill, en där framme. Det gör nåtlerskorna, eller nåtlaren om det är en man. Sen kommer *skomakaren* in och monterar lästen och ovanlädret. Han sätter i bakkappan, det är förstärkningen här bak i hälen som man lägger mellan fodret och ovanlädret. Sen limmar man på sulan och sen sys det i kanten. Det är att vara *skokonstruktör*.

Henry har tillverkat en del skor till privata köpare och teatrar. Bl.a har han gjort clownskor och medeltidskor. ”Men det blir enklare modeller, det vore inte lönsamt att göra randsyddas skor. Tidigare hade man den här typen av randsyddas engelska skor även i Sverige. Han berättar om mässor i Dusseldorf där man visade upp sina varor.

Då var portugiserna där och spanjorerna och tog bilder, sen åkte man hem till sin fabrik gjorde hela skon och kom tillbaka till Sverige och sa; Du kan köpa hela den här skon för det utpris efter att din sko gått igenom din fabrik [...] alltså kasta din fabrik så kan du få skon här. Detta gör Asien nu mot européerna. Så det är gamla tricks. (Henry Somos, skomakare Lund).

Crocket & Jones tillhör den engelska sko industrin och ligger i Northampton utanför London. Att hantverket överlevt där och inte här uttrycker Henry som den ”goda sidan av engelsk konservatism”. ”If it was good enough for my father and my grandfather it is good enough for me”, beskriver Henry. Som industrialismens vagga behöll man i England de gamla maskinerna, man har lärt upp nya unga människor, fått dem intresserade”, menar Henry.

Man måste skapa förutsättningar. Jag återkommer till England, jag är inte så insatt i hur det fungerar i andra länder, men de har berättat för mig att i England får en hantverkare från första 1000 euro han får in, blir hans egna. Presterar han bara de 40 000 euro per år så kanske han ändå kan leva på det, betala sin hyra. Han kan sitta och göra handgjorda slipsar, fila på sina manschettknappar. Där är signalen från staten att vi tycker det är väldigt bra det du gör. Det är mångfald, vi tjänar ingenting på det men vi tycker det är bra att du gör det (Henry Somos, skomakare, Lund).

Henry berättar att ”här i Sverige är det så att tillverkar du en stol eller en sko eller om du tillverkar en tandborstugg av plast, det finns redan 129 stycken olika modeller, men om du bestämmer dig för att göra ytterligare en sådan är det samma moms, samma skatt och från första kronan du får in så ska de ha sina 63 öre. Det blir 37 kronor kvar på en hundralapp efter sociala avgifter och moms är betalt”, berättar Henry. Han tror det kvittar vem som sitter vid makten ”om det är höger, vänster eller mittemellan, de har inte lyckats underlätta för småföretagare”. Han har klarat sig bra och menar att han själv jobbat sig till det, ”men för någon som skall utbilda sig och vara beredd att köpa en verksamhet, jag vet inte vem som skall vilja hoppa på det tåget”. Han berättar vidare att dessa begränsningar inte drabbar honom på något sätt. ”Jag har hört allt det där dravlet genom åren, jag har bara kört hårt och utvecklats på vägen. Jag är en fri man [...] jag kan stänga här om jag vill gå härifrån [...] allting som är här äger jag”. För hans företag har det varken gått upp eller ner, kanske lagar de inte lika mycket skor idag men tillverkar ortopediska inlägg och har utökat företaget med en anställd som låssmed och skomakare. ”Det är likadant som med allting annat. Jag har aldrig lämnat ett möbeljobb till en tapetserare till exempel. Man köper en ny soffa, eller skaffar en annan. Då blir det kanske IKEA eller det som finns. Det beror ju också på hur soffan är uppbyggd på från början, hur råvaran och stomme ser ut. Det lönar sig inte att klä om en IKEA-soffa, det kostar, jag vet inte, 15-30 000 kr för material och arbetstid”, säger Henry. Han berättar vidare att de tittar på hela skon för att se om reparation är möjlig. Han vill inte göra ett jobb han vet inte kommer att hålla. Han beskriver det med ”att sätta på material som är femtio gånger bättre än det material kunden hade från början” och berättar om importerade skor:

Jag vet inte vad det är, de stoppar i vad som helst. Men jag vill inte ha det här. Vi tar ju av sulor och bitar för att byta och dessa partiklar åker runt i lokalen, vi tar inte emot det längre.

Henry berättar att han tidigare spenderade mycket mer tid i skomakeriet, kunde stanna kvar efter jobbet med specialbeställningar. Idag har både han och Jimmy som är anställd barn och han beskriver det som att ”de har kommit in i en ny fas i livet”.

Vi är här, jobbar som satan och sen vill vi vara lediga på helgen. Jag skulle säkert sålt ännu mera skor om jag haft öppet på lördagar, men för mig går det inte att värdera den tid jag kan ha med familjen (Henry Somos, skomakare, Lund).

Henry berättar att det finns en man i Helsingborg, Mikael Pettersson, som ”har den här agenturen på *Crocket & Jones*”. ”Han fick visionen att börja sälja skor, ta hem lite från England, börja med något märke”. Han har utvecklat detta i Sverige, vi är två i Lund, två i Malmö och en i Helsingborg. Då behövs ju med ens skomakare som kan reparera randsyddas skor och presentera dem i en trevlig miljö. Vi konkurrerar inte, och med det har han också skaffat hem olika tillbehör, olika borstar och krämer som tar hand om skorna”.

Intervju 5: Patrik Nilsson, hobbysmed, mekaniker och snickare

Patrik Nilsson är 30 år och bor på egen gård utanför Lund. Patrik arbetar med mekaniskt hantverk, metallarbete, svetsning, smide och plåtslageri.

- *Hur har du lärt dig att arbeta med metall.*
- Mest självlärd, tittar på hur andra gör, provar mig fram.
- *Du berättade att din pappa var mekaniker.*
- Ja, lite har jag väl lärt mig av honom också. Han hade ju verkstad och jag jobbade med honom där, men nu kanske jag får papper på det, vill komma in på en svetsutbildning som anordnas via projektet Nybyggarna på Arbetsförmedlingen.

Gården är ett rött trähus med lada och garage och i trädgården vilar blasten efter sommarens skörd av grönsaker. Patrik berättar att ”han gillar att återvinna”, han har bland annat gjort en skål i kallsmide som han gav till sin syster. Han tillverkar också ”eldningsbara ugnar för tillverkning av exempelvis pizza”. Jag tittar på ugnen som är tillverkad av två gamla varmvattenberedare, en liten inuti en stor. Gångjärnen är gjorda av grova kedjor ”från en lastare”, berättar Patrik. Handtagen är gjorda av kugghjul och låsningen är tillverkad av en gammal kofot. ”Jag har gjort några stycken och de är verkligen uppskattade, man kan sätta hjul på och styra runt dem, ha dem var man vill i trädgården”, berättar Patrik. En granne som är konstnär tyckte att han skulle vara med i Skånes Konstrunda, ”kanske någon gång”, säger Patrik.

Jag gillar att återvinna, för det första kostar det inget, sen känns det roligt att använda sådant som redan finns. Många gånger är de gamla delarna finare. Jag gillar rejäla saker som håller. De gamla sakerna håller i 50-70 år. Kolla bara en ny bil, den håller högst 10 år. Sen ser man folk som kör runt i 60-tals bilar, de funkade fortfarande. En 80-tals bil går inte igenom besiktningen (Patrik Nilsson, hobbysmed, plåtslagare, mekaniker och snickare).

Vad gäller material använder han vad han kommer över, ”blocket och recyklar”, engelskans recycling som betyder att återanvända. Nu hjälpte han någon att riva ett garage och kom över lite plåt, vidare berättar att han fick några riktigt fina ek och björk plankor från en gård i Gällaröd. En vän använde dem inte och de låg uppe på lagårdsvinden som den förre ägaren lämnat kvar, av dem gjorde han bänkar och bord ”med naturformade kanter” till ett kafé. Bordet fick ”fina ekknän” som är naturligt böjda former i träet. Han ”linoljade benen men betsade och lackade bordsytan eftersom det var till ett kafé”.

Patrik berättar att han håller på att bygga om ladan till brandsäker. Det skall vara jordgolv så han kan ha en ässja (där kol förbränns under forcerat drag) och ett städ för smide. Patrik berättar att ässjan kommer att vara kopplad till en dammsugare som blåser ut istället för suga in. I rummet bredvid vill han ha en bilverkstad ”gräva en halvmeter grop så jag kan komma in under bilarna”. Patrik berättar att han rest mycket i Europa, Tyskland och Spanien, ”där recyklar folk allt möjligt”. De anordnar också gratis kurser för att lära upp folk, ”den ene kan något, den andre kan något annat, så delar man på sina kunskaper”, berättar Patrik. För mig underlättar det att vara många på en gård. ”Men det kan vara svårt att få ihop rätt folk, kreativa som vill bo på en gård, det finns så många bekväma människor. Det ska vara nära till stan och till folk”. ”Men man blir kreativ av att se andra göra grejor”, berättar Patrik. En av hans tidigare arbetsgivare var entreprenör, hos honom kände han sig hemma.

- Han tog tillvara på mina kunskaper [...] fick göra allt möjligt hos honom, renovera, smida, svetsa, svarva, bygga och uppfinna [...] honom skulle du ha intervjuat, EKOLOGISKT, vad är det för något.
- *Skulle du inte kunna jobba så, starta eget?*
- Det skulle jag så småningom, just nu är det svårt.

- Vad är det som gör det svårt?
- Allt pappersarbete [...] administration.

4.2.3 Uttalanden från enkätundersökning

I enkätundersökningen ingår 9 hantverkare och 1 delägare i ekologisk butik.

1. Maj Britt Anterup, textilt hantverk, 2. Nils Olsson, yrkesverksam trä hantverk, 3. Kerstin Assarsson, yrkesverksam silversmed, 4. Hans Mårtensson, silversmed, mineral och trä hantverk, 5. Inga-Maj Larsson, keramik och textilt hantverk, 6. Carin Björk, näverslöjd, 7. Marcelo Alcaira, båtbyggare, 8. Pernilla Mattsson, mathantverk, 9. Jan Saether, yrkesverksam trä och läderhantverk 10. Hanna-Metta Olsson, delägare i företaget Fiberfin.

Av de övriga 10 hantverkarna var 4 yrkesverksamma och 6 hobbyhantverkare. Enkätundersökningen har utförts utifrån samma semistrukturerade frågeformulär som djupintervjuerna förutom Hanna-Metta Olsson som intervjuades med öppna frågor på temat naturfiber. Jag har tagit med uttalanden från informanterna som på olika sätt stöder de fem övriga djupintervjuerna. Detta för att diskussionen skall omfatta en större grupp hantverkare.

I likhet med Siri Eriksson menar Pernilla Mattsson att odlingen och konserveringen av grönsaker är en del av arbetet som småbrukare, hon använder precis samma procedur som förr när hon syr grönsaker. Det är en av de äldsta dokumenterade syrningsätten, förr grävde man ner burkarna vid proceduren.

Liksom Christel Jönsson och Henry Somos anser trähantverkaren Nils Olsson att ”det skulle underlätta för småföretag med en momssänkning, eller annan form av stöd”.

I likhet med Christel Jönssons uttalande om momsskillnaden mellan konst och hantverk medger Maj-Britt Anterup, textilt hantverk, hur svenskt hantverk blivit alltmer inriktad på konsthantverk och specialhantverk. Hon berättar att priserna hon måste ta gjort att svenskt hantverk blivit en *klassfråga*. Efter inköp av material, franskt naturlinne kostar 300 kr/m och beräknad timlön, hamnar priset på en barnskjorta på 435 kronor. De som köper hantverket är ofta ute efter något unikt, personligt och individuellt, vilket gör att hantverket efterfrågas och är ett alternativ till massproducerade produkter. Svenskt hantverk har blivit vanliga presenter (Hans Mårtensson, metall och trähantverk) och har i vissa kretsar status (Maj-Britt Anterup).

I likhet med Christel Jönsson påvisade övriga informanter att försäljningen av hantverk ofta sker på marknader, i Skåne bl.a. Öveds Kloster, Snogeholm, Kristianstads Museum. Ofta går man ihop, som en hantverksförening eller hantverkslag vilka organiserar utställningar och marknadsföring gemensamt.

I likhet med Christel Jönssons uttalande om import av skinn menar Carin Björk att näver idag importeras från Ryssland, liksom butiksinnehavaren Hanna-Metta Larsson att odlingar med lin och hampa var vanligt i Sverige ända fram till 30-40-tal. Olsson beskriver att det idag är svårt för företaget att få tag på ekologisk hampa. Hennes företag importerar framförallt från Rumänien men även Kina.

Jag hoppas att hampa och lin produktionen i Sverige kan återupplivas eftersom det har många användningsområden. Man kan äta hampa och linfrön och använda linolja istället för paraffin som är rester av tjockolja, liksom att båda passar till produktion av rep och tyg. Med etableringen av nya återförsäljare har också efterfrågan på ekologiskt naturfiber ökat (Hanna-Metta Olsson, Fiberfin, Malmö)

Liksom Camilla Thomsen berättade hur det vid insamling av bären uppstår ett ”meditativt tillstånd”, menar Carin Björk som arbetar med näver att ”rotdragningen” och skalandet av rötterna är ”slitsamt men har en läkande effekt”. I enhet med dessa två belyser Inga-Maj Larsson relationen mellan hjärna, hjärta och händer och beskriver hur arbetet ”går genom händerna rakt in i själen”. Nils Olsson, Pernilla Mattsson och Marcelo Alcaira beskriver den mentala tillfredställelsen av att följa en process från början till slut. Att med sin *kunskap* ”förädla en råvara till färdig produkt”. Den nära relationen med kunden beskriver Inga-Maj Larsson, Nils Olsson, Marcelo Alcaira och Kerstin Assarsson med upplevelsen av ”direkt feedback”. Kerstin Assarsson lägger vikt på den *sociala status* hantverksyrket innebär. I enhet med Patrik Nilsson skulle båtbyggaren Marcelo Alcaira vilja starta eget, men menar att kulturbevarande hantverk inte går runt, ”det är för lite jobb” säger Marcelo. Men han berättar att han under en tid som arbetslös blev delegerad kulturbevarande arbete genom arbetsförmedlingen.

Jag har restaurerat två kistor till Kulturen i Lund. De behövde kunnigt folk och eftersom jag hade aktivitetsgaranti från arbetsförmedlingen fick jag göra jobbet. Jag fick inte mer betalt än dagersättningen (Marcelo Alcaira, båtbyggare).

Liksom Christel Jönsson som samarbetar med får-gårdar och gårdsbutiker är Marcelo med i en förening och lånar snickeri av en annan medlem där de bygger trummor till en gemensam musikgrupp, liksom att han har en båt på gång i samma snickeri. Det är en träbåt han byggt från grunden. Ritningen kommer från Marinen i Karlskrona och är en roddbåt från 1700-talet. För honom är hantverket både ett sätt att träffas och personlig terapi.

Liksom Christel Jönssons uttalande att ”det har mycket att göra med känslan man hade förr då kläderna var välgjorda av bra material [...] kläderna från förr slits men är fortfarande vackra” och skomakare Henry Somos att anledningen till att vi köper nytt istället för att laga beror på att ”produkter idag inte är designade för att lagas” och Patrik Nilsson som vid val av material gärna väljer gamla delar för att ”de håller längre” anser Marcelo Alcaira att träbåtar är ”bättre gjorda”, det är ”riktigt hantverk” och man kan underhålla dem på ett annat sätt än plast.

Näst sista frågan i enkätundersökningen handlade om framtidsvisioner. Jag har valt ut uttalanden från några av informanterna. Frågan lyder: 34. (frivillig) Hur skulle ett samhälle se ut där ditt hantverk fick en allmännyttig plats för produktion till hushållens behov?

Ett samhälle med skepp, skutor, användandet av gamla fiskemetoder liksom nya segelmodeller för förflyttning kanske med solpaneler. Min roll i det hela skulle vara att komplettera den nya tekniken med gamla metoder och lösningar (Marcelo Alcaira, båtbyggare).

Behovet av att renovera gamla möbler skulle öka i ett samhälle med mindre import. Min roll skulle vara att ta tillvara på ”gamla” saker (Nils Olsson, trähantverkare).

Jag tror det kommer att finnas färre men rejälare saker. Min tillverkning i det hela skulle vara disktrasor gjorda av linnetyg istället för wetex-disktrasor. Linne kan man också använda som badlakan, det är ett fantastiskt material, inga importerade frottéhanddukar från Amerika (Maj-Britt Anterup, textilt hantverk).

Näver är ett vanligt material som används som förvaringskärl bland självhushållare. Hoppas att traditionellt svenskt hantverk kan praktiseras på slöjden i skolan (Carin Björk, näverslöjdare).

Syrade grönsaker är på många sätt ett bättre alternativ än Pro-Viva drycker. Det är viktigt att folk blir medvetna om vad de stoppar i sig och att folk väljer produkter utan tillsatser (Pernilla Mattsson, mathantverk).

Ett lokalt samhälle skulle ge massor av människor arbete och minska transporter. Det skulle vara ett nära samhälle, där människor möter varandra och samarbetar (Jan Saether, trä och läderhantverk).

Som ändringssömmerska kanske det kommer att finnas ett ökat behov av att laga och sy om sina kläder och textila produkter. Jag skulle också använda min kunskap inom stengods för att skapa nya möbler, exempelvis med mosaik. Jag har tidigare haft en second-hand butik och saknar mötet med människor. I Veberöd finns det en lokal i hörnan där jag bor, jag har fantiserat om en kombinerad lagningsverkstad och second-hand affär (Inga-Maj Larsson, keramiker).

5. Diskussion

Intervjumaterialet uppvisar ett spektrum av hantverksverksamhet som på olika sätt berörs av samtida samhällsutveckling. Intervjuerna var intressanta och spännande att genomföra och jag har lärt mig mycket nytt, både hur tekniker går till och vad det innebär att vara hantverkare i Sverige idag. Jag besvarar här mina frågeställningar för att försöka ge en förklaring till varför det nyttobetonade hantverket minskat och vilken betydelse det har för hållbar utveckling.

Den första frågeställningen lyder: på vilket sätt har hantverkarnas situation förändrats från bondesamhälle till idag i Sverige, med fokus på materialflöden och organisation.

Jag uppmärksammade att hushållande aktiviteter och hantverk minskat i det svenska samhället. Vilket stämmer överens med Bringéus som skriver (2003:410) att hantverket i Sverige förändrats från att vara nyttobetonat till konsthantverk. Jag vill tillägga att förutom konsthantverk säljs också bruksföremål som kvalitetsvaror till ett högre pris, exempelvis skor eller linnekläder. Hantverket har enligt Bringéus (Ibid.) genomgått denna förändring för att ha möjlighet att konkurrera med importerade hantverksprodukter och industritillverkade varor. Detta menar även Grenander-Nyberg (1983:9) att förr ”föregicks det kulturhistoriska värdet av slöjd av ett mer nyttobetonat”, d.v.s. att kunna framställa praktiska och nyttiga bruksföremål och kläder (Tabell 3). Benn, Illum och Kragelunds (2006:168) studie visar hur slöjden under 1900-talet förändrats från bestämd till flexibel och individanpassad (Ibid.). Till individanpassad slöjd hör det spektrum av konsthantverk och design vilken Benn et al. beskriver med att slöjden utvecklats en kommunikativ uttrycksform. Förutom som konsthantverk utövas hantverkstekniker i Sverige även i nya sammanhang. Jag vill ge en kort sammanfattning av hur jag uppfattat intervjumaterialet, vilket uppvisar ett variationsrikt spektrum av olika former av hantverksutövande.

Yrkesverksamma hantverkare har anpassat sig till den marknadsekonomiska strukturen och några har startat egna företag, de kompletterar inkomsten med kurser och säljer sina produkter på marknader, mässor och i butiker. Några exempel är toverskan Christel Jönssons kursverksamhet, liksom Hemslöjdsföreningarnas och studieförbundens utbud av kurser. Att utföra hantverkstjänster uppfattar jag ha minskat, ingen av hantverkarna förutom skomakaren Henry Somos sålde hantverkstjänster, däremot tillverkades och lagades föremål till familj eller den närmsta bekantskapskretsen, exempelvis Camilla Thomsens och Siri Erikssons textila hobbyverksamhet. Hobbyhantverk organiseras även inom föreningsliv eller kooperativ bl.a. för att finansiera marknadsföring och hyra av lokaler. Exempel är ”hantverkskooperativet” *Vision* i vilken medlemmarna utövar hantverk privat men träffas vid försäljning, exempelvis marknader. Det finns även den typ av kollektiv verksamhet Patrik Nilsson berättar om, där hans metallhantverk kompletterar andra självförlitande metoder. I dessa avseenden samarbetar både yrkesverksamma hantverkare och hobbyhantverkare. Hantverksmetoderna är en blandning mellan traditionell teknik och nyskapande design.

Mitt historiska material visar att människan alltid använt sig av sina händer för att bereda skydd och föda. Det innebär att bl.a. att kunna bygga sitt boende, tillverka sina kläder,

verktyg, och förvaringskärl. Hantverksmetoder och tekniker är olika i olika kulturer och har utformats beroende på vilka material som fanns tillgängliga i närmiljön. Kulturhistoriska föremål är därför präglade av en *ekologisk anpassning* (Ingold 2000:325; Bringéus 2003:12-21; Hubendick 1987:185). Hantverk var en del av det svenska bondesamhället ända in till mitten av 1900-talet, korgflätning, skinnberedning, ullkardning, tovning och vävning är exempel på sysselsättningar på gården. Exempel ges (Oscarsson 1996:100) där det textila arbetet var mycket värdefullt, det var en lång process att klippa får, karda, spinna och sedan väva ett tyg. Det gjorde textilier värdefulla, framförallt därför att alla visste vilket arbete som låg bakom. Man tog väl hand om kläder och andra textilier och lagade och lappade för att slutligen använda ullens fibrer igen. Att vara skicklig i slöjd innebar att hitta lösningar på vardagliga problem, att uppfinna, att vara *slug*, skicklighet handlade om överlevnad eftersom man var bunden till den lokala tillgången på material.

Många specialiserade sig på en teknik, kanske hade de fallenhet just för denna, Ingold (2000:325) kallar mönstret av aktiviteter i en traditionell by (icke industrialiserad) för *taskscape*, (landskap av uppgifter), vilka uppgifter du gör beror på vem du är och du blir den du är genom de uppgifter du utför. Enligt Sahlins (1968:80) valdes dessa uppgifter utifrån en social situation, man producerade som äkta man, fader, bror eller medlem i en stam. Eftersom teknik var bunden till lokala material och behov förändrades den inte mycket, enligt Ehrlich och Rogers teori (citerad i Malm: 2008:5) att formen på utriggarkanoterna i Polynisien är ett resultat av en naturlig urvalsmekanism knuten till överlevnad. De menar att innan öarna involverades i en global marknad, var kanoterna utformade "till perfektion" utifrån kanotbyggarnas praktiska behov och tillgång på material. Halmtak i Skåne liksom näverkont i Jämtland är därmed kulturhistoriska arv knutna till ekologisk anpassning. Dessa genom generationer utarbetade metoder fördes vidare till nästa generation. Tydligt är att aktiviteterna fördelades utifrån en social situation, exempelvis Evans-Pritchards studier i Sudan (1940), och Schumachers Burma (1979) visar att det inte fanns något speciellt ord för arbete eller arbetare (Ingold 2000:324), utan *arbete är livet*.

Moralisk ekonomi och kvalitativ tidsnorm.

James. C. Scott ([1970] citerad i Andersson 2003:15) benämner denna typ av ekonomiska förhållande "moralisk ekonomi"; informella, oorganiserade nätverk där socialt och ekonomiskt värde skapas, denna ekonomi återfinns både i svenskt bondesamhälle, Norberg Hodge beskrivning av den ekonomiska strukturen i Ladakh, liksom Schumachers Burma och Evans-Pritchards Sudan. Aktiviteter inom den moraliska ekonomin menar Nanna Kildal (1986:121) utfördes inom en *kvalitativ tidsnorm*, det innebär att den refererar till händelser, är konkret och uppgiftsorienterad. Man kan säga att resultatet av handlingen var det viktiga, att arbetet utfördes för att fylla sin funktion. Inom denna tidsnorm utfördes hantverksarbetet och många monotona sysselsättningar kombinerades med sociala behov, exempelvis "oppsitte" (kardning av ull i Dalarna), eller annat hantverksarbete kring vedspisen på kvällen. Salazar (1996:137) menar att bondeekonomin och det sociala nätverket är varandras förutsättningar, som enligt Andersson (2003:15) visade sig genom att handlingar var *ömsesidiga*, nöden gjorde att man var beroende av varandra, till skillnad från marknadsekonomin (kapitalistisk), med behov av vinst, Andersson kallar detta samhälle förkapitalistisk (ibid.). Denna typ av beroendeförhållande återfinns ända in på 50-talet, i mitt intervjumaterial där Siri Eriksson beskriver hur arbetskraften på gårdarna gick runt. Liksom Norberg Hodes upplevelse av traditionell kultur i Ladakh, Indien beskriver Siri *hjälpssamheten*, som en positiv del av bondesamhället.

Enligt Kildal innebar industrialismen att en kvantitativ tidsnorm infördes, det innebar enligt Thompson (refererad i Ingold 2000:326) att tid särskiljdes mellan arbetstid och fritid,

enligt Andersson (2003:40) mellan *privat* och *offentlig*. Uppgifter som tidigare utfördes i hemmen tillhörde numera den privata sfären och räknades inte som ekonomisk aktivitet i det offentliga. Uppdelningen i sfärer har sitt ursprung i antiken (Benn et al 2006:189) och förstärktes enligt Drotner (1991:121) av rationalismen. Förutom uppdelning i tid även ett särskiljande av rum (Foucault [1974] 1987:166), uppdelningen mellan arbetsplats och hem, alla aktiviteter utanför arbetsplatsens väggar är fritid. Enligt Kildal har denna uppdelning idag blivit normerande, vilket återfinns i Anderssons studie av arbetslösas situation i Sverige (2003:30) där aktiviteter som jakt, fiske, odling och även hantverk inte anses som ekonomiskt betydelsefulla aktiviteter anses inte heller vara arbete, eftersom individen utför dem på sin fritid, oavsett om arbetet genererar mat, kläder, underhållning, hälsa vilket lönearbete också gör indirekt då man får lön och sedan tillfredställer grundläggande behov genom att köpa mat, kläder, underhållning etc. Ingold (2006:189) menar att tiden efter arbetet i ett marknadsekoniskt samhälle används till att *konsumera*, till skillnad från bondesamhällets kvalitativa tidsnorm såsom jag förstår den växlade mellan produktion och vila. Christel Jönsson som startat eget företag med tillverkning och försäljning av produkter i ull, beskriver tidsnormen med att många har svårt att förstå att hennes skapande är ett arbete, eftersom den utförs i hemmet. Hon har själv behov av att ”dela upp” arbetstid och fritid vilket resulterat i en verkstad bredvid boningshuset.

Kildal (2003:15) menar att den moraliska ekonomin alltid funnits parallellt med marknadsekonomin, d.v.s. att vi utför ekonomiska handlingar utifrån en social situation; grannsämja, byteshandel, hobbyverksamheter, enskilda behov. Latouche kallar det den *informella ekonomin*, vilket enligt Andersson för oss in på en *skatteteknisk diskussion*.

Hur den förändrade tidsnormen påverkar globala förhållanden.

I detta avseende är diskussionen intressant, eftersom lönearbetet innebär att vi *konsumerar* mer (Ingold 2000:326), bidrar belastande aktivitet till ekonomisk tillväxt. Enligt Världsnaturfonden har den globala belastningen av jordens resurser sedan 60-talet ökat (se figur 2), vilket enligt Forsberg beror på en rådande teknikoptimism *beroende* av ekonomisk tillväxt. Här i Sverige har vi ersatt traditionella tekniker med maskiner, exempelvis hästen och mänsklig arbetskraft har bytts ut mot maskiner, fäbodrar och förvaringskärl mot kylskåp, hållbara textilier och skor emot ständigt utbytbara importerade produkter (se Tabell 2) fraktade av maskiner, också samlandet av årstidens bär och frukter har bytts ut emot köp av sylt från olika delar av världen. Enligt Radetzki (1990:9) har denna utveckling ökat vår välfärd, Sveriges växande BNP är enligt honom en kombination av befolkningstillväxt och ökad produktion per individ. Vilket stöds av Carolin Dahlmans artikel, där tillväxten i Sverige skapat förbättrad sjukvård, barnomsorg, och att konkurrens gjort varor billigare och idéer bättre. Enligt Radetzki (1990:32) har vi blivit *effektiva* då förbrukningsintensiteten minskar på varje nivå av BNP per capita” (Radetzki 1990:32). Men enligt Hornborg bygger tillväxten på ”ojämnt utbyte” (Hornborg 2001:59).

Hornborg beskriver hur olika kulturer historiskt baserat sin tillväxt på ackumulationsmodeller som plundring, slaveri och ojämnt utbyte. Han ger exempel på hur slavar i Amerika (1500-tal) gav England tillgång till bomull, utan att England betalade för kraften, vilket skapade Englands tillväxt och lade grunden till hela industriella revolutionen (ibid.). Ett äldre exempel ifrån Rom beskriver hur slavarna med tiden (300-tal) ersattes av kvarnar, de som hade råd med kvarnar var de som byggt upp ett kapital genom att använda slavarnas kraft (Ibid.1997: 19). Dessa resonemang ingår i en rad Världssystemanalytiska teorier där Hornborgs teori om ”ojämnt utbyte ” är en. Immanuel Wallerstein (1974:349) (2004:10) beskriver den rådande ekonomiska marknadsekonomin som ett växande *centrum* beroende av utvinning av resurser i *periferin*. Hornborg menar att den ökade användningen av fossila

bränslen i början på seklet har utvecklats till vad vi idag kallar marknadsekonomi, ”med socialt och miljömässigt nedbrytande effekter” (Hornborg 2001:59). Enligt Hornborg (2007:6) har maskinerna inte gjort produktionen mer effektiv eftersom vi bara *förflyttat belastningen* i tid och rum. Vi har förflyttat belastningen i tid då användandet av fossila bränslen förskjutit belastningen till framtida generationer, de som får ta konsekvenserna av bl.a. (Hantula 2009) resurskris, livsmedelskris och befolkningskoncentration. Liksom i rum när områden och folkgrupper blir producenter i periferin (Worster 1988: 277-288). Hornborg menar att industrialiseringen aldrig skulle ha ägt rum utan ”tillgång till fossil energi och tillgång till billig arbetskraft ” (Hornborg 2007:6), liksom Forsberg (2007:45)

[...] den kapitalistiska formen av ekonomi måste ha tillväxt för att fungera: kapitalismens räntesystem nödvändiggör en ständigt ökande avkastning på kapital. Vinstkrav och konkurrens mellan företagen sätter också press på företag att ständigt leverera nya produkter, expandera på nya marknader och genom marknadsföring stimulera till ökad konsumtion bland medborgarna.

Redman (1999:184) menar att övergången till *komplexa* samhällen *skapar* överbelastningen eftersom man producerar till en växande marknad. I intervjumaterialet märks denna förändring genom Christel Jönssons beskrivning av importerad merinoull, där ökad konkurrens leder till oetiska effektiviseringsmetoder. Hon menar att vi valt det själva, genom att vilja ha mycket och billigt. Som alternativ byter hon till sig fårull med en gård i Delsbo, och säljer sen sina plagg i deras gårdsbutik. Ett alternativ möjligt eftersom det finns efterfrågan på lokalproducerade ullprodukter. Ett annat exempel är skomakaren Henry Somos beskrivning av importerade skor, de är billigare men innehåller enligt hans upplevelse material som är skadliga för hälsan. Eller Forsbergs beskrivning (2007:68) av den från Sverige ökade exporten av elektroniskt skrot, med ämnen skadliga både för människor och för natur. Med dessa aspekter i åtanke leder den ekonomiska tillväxten till belastning inom andra områden, vilket är djur, natur och människor i periferin.

Att nya områden införlivas i det marknadsekonomiska systemet belastar miljön ytterligare, Hornborg menar att nya centrum kräver ny periferi att exploatera, vilket resulterar i ökad resursförbrukning (Fig.1). Schumacher (förord i Seymour 1976:6) ser förändringen som en övergång från självförlitande till organisation. Enligt Hornborgs resonemang innebär lokal produktion och användande av mänsklig arbetskraft, vilket var utmärkande för bondesamhället, att hantverksarbetet är *långsammare* eftersom hantverkaren *inte* förflyttar belastning i tid och rum, en komplettering till Rosén och Rosén (1982:11-12) vore att hantverk är viktig av för miljö med *rättviseaspekt*, när man inte belastar natur och bidrar till rättvist miljöutrymme i periferin (Tabell 8).

I intervjumaterialet märks denna förändring av att det tidigare självhushållande hantverket nu ingår i en komplex organisation. Ett exempel är att många importerar material till hantverksföremålen. Maj-Britt Anterup som är konsthantverkare berättar att hon dels syr linneprodukter av linne hon fått från sin mor, detta linne kallar hon ekologiskt, eftersom det är tillverkat i Ystad på 30-talet utan kemiska bekämpningsmedel, annars köper hon linnetyg ifrån Frankrike. Hanna-Metta Olsson som har företaget Fiberfin i Malmö berättar att efterfrågan på ekologiska fibrer ökat men att hennes företag beställer från öststaterna då Sverige inte längre odlar fibrer (se Tabell 8) *nettoimport jordbruksmark*, vilket inte är i enhet med rättvist miljöutrymme. Carin Björk som tillverkar skålar, lampor, brödfat etc. i näver berättar att hon förr beställde material ifrån Sverige men att det numera är lättare att få tag på näver från exempelvis Ryssland. Den mest tydliga förändringen som påverkat utövande av hantverk i Sverige är övergången till marknadsekonomisk struktur med en kvantitativ tidsnorm.

Jag går vidare med nästa frågeställning som tar reda på hur denna typ av organisation påverkar hantverkarna och omgivande miljö, den lyder: *hur upplever hantverkare sina hantverks förutsättningar och begränsningar inom den svenska samhällsorganisationen och hur upplever de sin medverkan till utformningen av ett hållbart samhälle?*

Jag definierar den svenska organisationen genom att den tillhör en kvantitativ tidsnorm och är delaktig i en global marknadsekonomi. De teman jag valt att ta upp är hantverkarnas upplevelse av *tid* då Nanna Kildal (1986:122) menar att övergången till kvantitativ tidsnorm, är betydelsefull för ”uppfattningen om vad som är reella och meningsfulla verksamheter i ett samhälle”. Jag kommer även att ta upp *konkurrens* eftersom de hantverkare som idkar näringsverksamhet är delaktiga i ett global marknadsekonomisk struktur.

Många av de intervjuade var pensionärer (5 av 15) de hade hantverket som hobby och upplevde inga svårigheter eftersom de nu hade möjlighet att arbeta med vad de ville utan att behöva tänka på inkomst. De hade innan varit förvärvsarbetande och hade tagit upp hantverket igen, nu när de hade tid. Upplevelsen av att inte ha tid hade de som hade hantverket som hobby och samtidigt förvärvsarbetande.

1. Det här med tid, det vi pratade om, jag hinner inte med hantverk därför att jag inte har tid [...] Jag arbetar som lärare, barnen tar sin tid, matlagning, sen är jag så trött [...] hantverk tar tid, lång tid det är så svårt, nu skall jag bli slöjdlärare, jag lär ut slöjd men får inte hålla på med det själv [...] vet inte hur det skulle gå till [...] min dröm vore att hålla på med det på halvtid, att skapa något eget [...] jag skulle vilja arbeta med det mer så mina barn har det omkring sig, så de får det med sig. Det är ett sätt att umgås, jag hoppas att de kan lära sig uppskatta dessa processer den meditativa processen i hantverk som gör att man integrerar i den fysiska världen konkret. Att hitta något eget, att kunna något är bra för självförtroendet (Camilla Thomsen född 1978, textil hantverkare, Skåne).

Jag har satt ihop Camillas uttalande med Siris upplevelse av tid.

2. Jag har tid att ta tillvara på det som finns och gör något av det, på så vis är det kanske ekologiskt (Siri Eriksson född 1930, Textil Hantverkare, Ångermanland).

I korthet skulle förändringen av användningen av *tid* i ett modernt samhälle kunna bidra till ekologiska aktiviteter som samtidigt tillfredställer den enskilda individens behov, och därmed bidrar till ökad livskvalitet. Ytterligare ett exempel i intervjumaterialet:

Behovet av att renovera gamla möbler skulle öka i ett samhälle med mindre import. Min roll skulle vara att ta tillvara på ”gamla” saker (Nils Olsson, trähantverkare).

I motsats till Radetzki's resonemang kan miljöhandlingar bidra till att öka välfärden och ger därmed infallsvinklar på Forsberg's resonemang (2007:233) att vi för att uppmuntra individer till att minska belastning på miljön skall *bejaka* det vi kan få mer av. Camillas samling av bär och textila hantverk, liksom Siri Eriksson's stickning och vävning, är exempel på aktiviteter som utgår från individen själv, och *inte* förflyttar belastningen i tid och rum. Hantverket är långsamt därför att det *inte* förflyttar belastning i tid och rum. Det är skillnaden mellan industritillverkade och handgjorda produkter och kanske också en fördjupning av begreppet *Slow Citys*.

Christer Sanne, docent och samhällsforskare på KTH i Stockholm har i sin hållbarhetsplan till Göteborg 2050 (2002:23) belyst denna relation mellan tid och miljö. Han menar att när fritiden ökar och delvis används till praktiska aktiviteter för att kompensera minskad (köpt) konsumtion, minskar belastningen på miljön. ”Den minskade belastningen beror på välfärdsvinster i form av tid istället för materiella ting, och att alla i större utsträckning än idag tog sig tid till att byta, reparera och uppgradera sina saker” (Sanne 2002:23). Slutsatsen är att upplevelsen av begränsning genom att inte ha tid med hantverk skapar möjlighet till ”en förändrad värdegrund” där hantverksverksamhet kan ersätta användningen av fossil energi.

En annan begränsning de yrkesverksamma hantverkarna upplevde var ökad konkurrens. Många hade inriktat sig på konsthantverk, eftersom det finns efterfrågan på bl.a presentartiklar, och att man betalar mindre moms för konstföremål. Eftersom hantverket från första krona konkurrerar med annan industri på marknaden beskrivs övergången från förvärvsarbete till eget företag som en lång process. Både Christel Jönsson och Nils Olsson berättar att de har kursverksamhet vid sidan om försäljningen för att kunna leva på hantverk. Henry Somos som är skomakare tror inte att någon skall vilja ta över en verksamhet, eftersom man tjänar mer på andra arbeten. Resonemanget handlar om att hantverk som inte förflyttar belastning konkurrerar med verksamhet som förflyttar belastning. Hantverket konkurrerar med industri på olika villkor, industrin är mer effektiv men man har då inte räknat med belastningen på naturen, en obetald resurs enligt systemekologen Howard T Odum som utarbetat begreppet *emergi* vilken beräknar en produkts historia från utvinning till deponering. Utifrån Hornborgs särskiljande mellan traditionell teknologi och modern teknologi med definitionen "traditionell teknologi" som sådant som skulle kunna framställas lokalt, i princip utan någon samhällslig arbetsfördelning och "industriell teknologi" omöjlig utan en långt driven arbetsfördelning och därmed ett transportsystem (Hornborg 1997:3) menar jag att traditionell teknologi är mer effektiv än modern. Jag har utarbetat tabell 10 för att ge en överblick av "arbete gjort av naturen" och "arbete gjort av människan" för att framställa en produkt, utifrån Hornborgs förståelse av Odums *emergi* "örnar och elektriska tandborstar skulle på det sättet inom sig bära på, så att säga, minnet, av all energi som använts för att producera dem (Hornborg 2001:41, min övers.).

TABELL 9: *Energiförluster i olika led vid traditionell produktion i jämförelse med industriell produktion.*

Produkt	Utvinning	Framställning	Transport	Användning	Deponering
Näverkont (traditionell)	Lokala trämaterial Mänsklig arbetskraft	Mänsklig arbetskraft	Häst och människa	Mänsklig arbetskraft vid lagning	Organiskt material
Polynesisk kanot (Traditionell)	lokala trämaterial mänsklig arbetskraft	Mänsklig arbetskraft	Mänsklig arbetskraft	Mänsklig arbetskraft vid förflyttning	Organiskt material
Importerad ryggsäck i nylon (Industriell)	Olja, bomull Mänsklig arbetskraft	Mänsklig arbetskraft och olja	olja	Olja, exempelvis vid tvättning. Mänsklig arbetskraft vid lagning.	Olja vid förbränning på sopstation.
Plåtkanot med Utombordsmotor (Industriell)	Olja vid brytning och förädling av järn.	Olja	Olja	Olja	Olja
Tandborste (Industriell)	Olja	Olja	Olja	Mänsklig arbetskraft eller batteri	Olja
Crocket and Jones sko från England (Industriell)	Djur och mänsklig arbetskraft och olja	Mänsklig arbetskraft och olja	Olja	Mänsklig arbetskraft vid Lagning, olja	Organiskt Material förutom sulan.

Källa: Inspiration hämtad från Hornborg (2001:41) och Forsberg (2007:38).

Björn Forsberg (2007:38) belyser skillnaden mellan det moderna samhällets användning av fossilt energi (se Tabell 10 där "olja" innebär att produkten idag behöver olja för att produceras) och vad en omställning till förnyelsebar energi kommer att innebära materiellt för enskilda individer. Han ifrågasätter om vi kan driva en framtida industriell ekonomi på alternativa energikällor när det uppstår energiförluster i många olika led och att industriell produktion i framtiden kommer att kosta för mycket (se även Hornborg 1997: 10). Liksom Hubendick (1987:239) understryker "en konkurrens om utrymme för biproduktion av föda och biproduktion för uppvärmning och drivmedel" (se Tabell 10) .

Är hantverk mer ekologiskt?

Huruvida hantverksverksamheter är mer ekologiska har jag undersökt utifrån ovan ställda resonemang, vilken sätter in aktiviteten i hela kedjan av belastning. Hantverkarnas upplevelse av sin verksamhet kännetecknas av; att produkterna är tillverkade av naturmaterial, att de återanvänder material, liksom att deras arbetskraft ersätter användandet av fossil energi. Jag kommer nedan att jämföra dessa resonemang med teori.

Hantverkarna själva menar att de är mer miljövänliga eftersom de använder *naturmaterial*. I analysen framgår att hantverkstekniken var miljövänlig därför att den har sitt ursprung i ett ekologiskt anpassat samhälle, men att svenskt hantverk idag involveras i en global marknad, (se tabell 10), där moderna hantverksprodukter både är gjorda av mänsklig arbetskraft liksom använder maskiner för att underlätta arbetet och transportera varorna. Den ekologiska aspekten var alltså beroende på om naturmaterialet transporterats med fossil energi. Enligt kretsloppsdelegationen bidrar också deponering av material till stora energiförluster (Sanne 2002:23), vilket också är ett argument för naturmaterial, vilka är ekologiskt nedbrytbara och kan läggas på komposten.

En annan anledning till att hantverk är mer ekologiskt är att hantverkare i större utsträckning är *beroende* av de relationer han ingår i liksom att de *genom* sitt arbete och den *direkta kontakten med materialet* i större utsträckning är *medvetna* om hela kedjan av materialflöden (se exempel i tabell 10). Enligt Kvalöy medverkar människans direkta kontakt med materialet till hennes förmåga att bedöma kvalitet. I intervjumaterialet beskriver Christel Jönsson hur hon på varans pris kan bedöma hur en produkt är tillverkad, framförallt därför att hon själv deltagit i *hela* framställningsprocessen av ull, och har erfarenhet av alla moment i framställningsprocessen. Att *direkt påverkas av konsekvenser* visade i undersökningen öka valet av naturvänliga och etiska alternativ. Christel Jönsson avstår ifrån merinoull som framställts med sämre djurförhållande, liksom att skomakaren Henry Somos erfarenhet av importerade skor fick honom att bli återförsäljare för engelska kvalitetsskor. Även Christel Jönssons val av skånsk ekologisk rapssåpa när hon tovade visade att valet påverkade henne själv, hon beskriver den som mjukgörande för hennes egna händer, liksom att valet hade en positiv effekt vid försäljning, produkten hade möjlighet att öka i värde genom att vara miljövänlig och etisk. Även Camilla Thomsen poängterar att "hemmagjort" inte innehåller några konserveringsmedel, liksom Pernilla Mattssons beskrivning syrade grönsaker. De har båda personlig kontakt med dem som skall äta produkterna, vilket påverkar deras val. Dessa resonemang överensstämmer med Rappaport teori (citerad i Redman 1999:47) om *maladaptation* där hantverkarnas direkta relation med kund eller användare av produkt har en förbättrande effekt på samhällets *återkopplingsmekanismer*, vilket stämmer överens med Redmans teori att småskaliga samhällen är mer hållbara än komplexa eftersom han menar att beslut i komplexa samhällen inte tas av dem som producerar maten och varorna.

Enligt Kvalöy är människans förmåga att resonera och kunna föreställa sig följderna av sina handlingar, vilket hantverkarna gör inför sina val, några av de egenskaper som främst skiljer henne ifrån andra levande organismer. För att kunna ta ansvar för sina handlingar menar Kvalöy att människan har ett behov av att växa upp i en kultur hon kan kalla sin egen, där hon ges möjlighet att utveckla sin egen identitet (Kvalöy 1992a: 280). En identitetsgivande kultur är enligt honom en grupp vuxna, sammanknutna till varandra genom sin gemensamma plats på jorden "en frukt av ett nära, egensinnigt och långvarigt samspel med ett speciellt ställe med särskilda naturvillkor, en bestämd lokalitet bland jordens många landskap. Det är annars möjligt att människan utvecklar ett "introvert förhållningssätt till mångfalden av levande processer i sin omgivning" (ibid), Kvalöys resonemang stämmer överens med Elton Mayos *Hawthorne-effekt* (1933) där "förutsättningarna för ett stabilt samhälle hotades genom de brytningar av sociala band som följde industrialiseringen och massomflyttningen av människor från små, intima miljöer, småstäder, till de nya storstäderna" (Gustavsen:48-54). Kvalöys resonemang stämmer också överens med Redmans genom att småskalighet och en direkt relation mellan producent och konsument skapar en ömsesidig relation och därmed ökat ansvar. Resonemanget återspeglas också i Malms beskrivning av försvinnandet av utriggarkanoter i Polynesien när den lokala befolkningen på ön Samoa (Malm 2008:6) inte i lika stor utsträckning tar sig ut på lagunen till korallreven och därmed inte knyter några band till den marina miljöns biodiversitet och behov av vård och skydd. Slutsatsen är att småskalig produktion där producenten deltar i produktionen, har möjlighet att ta egna beslut (makt) bidrar till ansvarsfulla beslut i en ömsesidig relation till omgivande djur, människor och natur.

Att spara och återanvända upplevde många av hantverkarna vara ekologiskt och hållbart. Denna insikt kan återknytas till hantverkets historiska funktion, Oscarsson (1996:100), anser att den mänskliga arbetskraften var en förutsättning för att dyrbara material åter skulle kunna komma i bruk. Enligt Forsberg är framförallt pensionärer präglade av återbruk och måttfull konsumtion som enligt honom (2007:108) ofta bottnar i "inlärdd resurshållning under uppväxtens knapphet". I intervju materialet framgår denna återhållsamhet i Siri Erikssons berättelse "det känns ju bra att allt kommer till användning, för mig är det naturligt att spara och återanvända" och "nöden är uppfinningarnas moder". Hennes resonemang stämmer överens med Alléns (1991:16) översättning av ordet slöjd som *slug*, där slugheten är den "uppfinningsrikedom" samhällen, med begränsad tillgång till material, var beroende av. Resonemanget stämmer också överens med Anderssons (2003:15) beskrivning av moralisk ekonomi med "inslag av nödvändighet". Siri fortsätter "förr hjälptes man ju åt mer", det är en positiv del av sparandet vilket överensstämmer med Andersson "i grupper som inte har så stora finansiella medel blir det helt enkelt nödvändigt att hjälpa varandra" (Ibid.).

Vad som framgår i detta resonemang är att aktivitet tillhörande den moraliska ekonomin, vilken inte bygger på vinst utan ömsesidighet sparar resurser medan den marknadsekonomiska strukturen som är beroende av ekonomisk tillväxt (Forsberg 2007:58) och ökade behov bidrar till överutnyttjande av resurser. Radetzki's resonemang att humankapital kan ersätta naturkapital stämmer därmed inte eftersom humankapitalets tillväxt, mikromiljöer, inte är möjlig utan ekonomisk tillväxt, vilken är beroende av resurser i periferin. Forsbergs resonemang om att produktionen måste vara *målinriktad* innebär i sammanhanget att tillgänglig förnyelsebar energi (sol, vind och vatten) skall användas inom de områden (Radetzki's mikromiljöer) som är livsnödvändiga, exempelvis hälsovård, kirurgi, handikappanpassning etc. och att enligt honom (2007:195) måste samhället genom reglering eller andra styrmedel stävja sådan produktion som *kan* åstadkommas med betydligt lägre miljöbelastning", exempelvis (2007:207) "avveckla fjärrtransporter av livsmedel som har god förutsättning att produceras lokalt" och "avveckla fjärrtransporter som vi inte kan producera själva, men har goda förutsättningar att klara oss utan". Att införa dessa principer inom alla

områden skulle innebära minskad import inom många områden, exempelvis textilier, hushållsartiklar, hygieniska produkter etc. Allt som kan framställas lokalt skall framställas lokalt och traditionella tekniker blir härmed åter betydelsefulla eftersom material och teknik anpassats efter behov och tillgången till lokala material.

Henry Somos menar att det beror på hur produkten är uppbyggd från början, Crocket & Jones skor han säljer i butiken håller länge och kan lagas. Ett annat exempel är Patrik Nilssons, som är mekaniker som gillar gamla saker, ”därför att de håller”. Detsamma medger Christel Jönsson ”gamla plagg slits men är fortfarande vackra”. Inom naturens bärkraft är det kanske dessa värderingar som är möjliga, att finna skönhet i och utveckla omhändertagande med respekt för traditionella tekniker utifrån medvetenhet om globala materialflöden. Norberg- Hodges projekt belyser att den ”hållbara struktur Ladakh en gång hade bryts ner av kommersiella krafter och menar att ”Ladakhierna kan höja sin levnadsstandard utan att offra den ekologiska och sociala balans de upprätthållit genom decennier” (Norberg-Hodge refererad i Hubendick 1987:207; Norberg Hodge 1992:81). En metod enligt henne är attitydsförändrande information där man informerar om verkligheten bakom västerländska rikedomar för att inse fördelarna med traditionell livsstil ur ett globalt perspektiv (ibid.).

Slutsatsen är att hantverksprodukter inom svensk slöjd är mer ekologiska eftersom de härstammar från ett samhälle beroende av lokala material vilket utvecklat produkternas kvalitet. Aspekter viktiga att ha i beredskap inför ett framtida behov av låg energikonsumtion.

Min sista frågeställning lyder; *hur kan hantverk bidra till hållbar utveckling exempelvis genom minskat användande av fossilt bränsle?*

I stycket ovan menar hantverkarna att de är mer ekologiska eftersom mänsklig arbetskraft ersätter användandet av fossil energi.

Eftersom vårt kulturhistoriska arv är skapat genom *ekologisk anpassning* kan vi med förindustriell teknik utveckla hållbara strategier inför en framtid med behov av låg energikonsumtion. Om vi utgår ifrån att vår teknik skall vara ekologisk anpassad, inte producera ett överskott av värme i atmosfären och befinna sig inom ramen för rättvist miljöutrymme är metoder våra förfäder använde sig av effektiva. Framförallt därför att traditionell teknik till skillnad från modern (se tabell 10) inte är beroende av transportsystem (se även Tabell 6 och 7 där Hornborg jämför traditionell teknik med modern).

Slutsatsen drar jag genom att studera termodynamikens andra huvudsats, vilket enligt Ilya Prigorine (Hornborg 2001:42) innebär att både levande system och maskiner är öppna system, de konsumerar ordning (låg entropi) och avger hög entropi (oordning) i form av värme. Redan i mitt på 1800-talet uppmärksammade Serhii Podolinsky (Hornborg et al 2007:225) att maskiner, då drivna på kol resulterade i en förlust av värme (hög entropi, oordning) i atmosfären. Enligt honom borde all aktivitet syfta till att *öka* ackumuleringen av solenergi på jorden, d.v.s. vara en kraft som omvandlar solens energi till biomassa, vilket ger ny energi i en pågående process, enligt Prigorine *positiv feedback*. Rent praktiskt innebär denna beräkning att trädgårdsodling ökar ackumuleringen av solenergi på jorden, eftersom människan bidrar till växtlighet. Enligt Hornborg (1997:10) är den termodynamiska verkningsgraden, d.v.s. förmågan att omvandla biomassa till kraft, för en människa 20 %. Alltså kan människan omvandla 1/5 av konsumerad energi (mat) till fysisk kraft. Till skillnad från de första ångmaskinerna som bara kunde omvandla 1 % av konsumerad energi till kraft. Energiförlusten berodde på att det går åt mänsklig energi vid brytning av kol, fossil energi vid transport av kol, fossil energi vid brytning av järnmalm för att tillverka ångmaskinen. Jag vill liksom Hornborg poängtera att ”effektivitet kan definieras på olika sätt beroende på om man har ett lokalt eller globalt perspektiv”. Med hänvisning till tabell 10, vilken återger hela

tillverkningsprocessen, från utvinning av olja till energi som går åt vid deponering, vill jag framhäva att varje mänsklig aktivitet som kan ersätta fossil bränslen, bidrar till att mindre värme förlösas i atmosfären.

Var dessa insatser skall läggas kan med aspekter på hållbarhet definieras av Forsbergs principer för lokalisering (2007:207) vilka innebär; ”stävja sådan produktion som *kan* åstadkommas med betydligt lägre miljöbelastning”:

- avveckla fjärrtransporter av livsmedel som har god förutsättning att produceras lokalt.
- avveckla fjärrtransporter som vi inte kan producera själva, men har goda förutsättningar att klara oss utan.

Exempelvis bidrar lokal produktion av fibrer till textil till mindre transporter, liksom att lokal djurhållning bidrar till minskad import av läder. I detta avseende är Christel Jönssons samarbete med lokala fårägare och gårdsbutiker ett exempel som gynnar lokalt småföretagande på landsbygden och fungerar inom ramen för naturens bärkraft. Återanvändning av metall är ett annat exempel som bidrar till minskad utvinning, se hållbara beräkningar av exempelvis tackjärn och aluminium (tabell 8) som för att bidra till rättvist miljöutrymme måste minska med 83 resp. 80 % till 2050. Att tillverka produkter för hand minskar energiåtgång vid framställning, att tillverka produkter av naturmaterial minskar åtgången energi vid deponering. Alla steg i tillverkningsprocessen måste avvägas, och effektivisering ske där de gör mest nytta och minst skada. I intervjumaterialet blir exempelvis Patriks Nilssons metallsmide hållbart i ett framtida samhälle för att *återvinna* tillgängliga metaller, liksom att Maj-Britt Anterups linnehanddukar är hållbara, både materiellt då linne är slitstrak vilket minskar nyproduktion, liksom att de ersätter importerade alternativ. Ett annat exempel är näverprodukter, gjorda för att hålla länge om de tas om hand på rätt sätt. Carin Björks uttalande att näver används av självhushållare är ett tecken på dess hållbarhet i ett framtida samhälle med minskade transporter.

I de traditionella samhällen som i diskussionen presenterats som förindustriella samhällen, fanns inte tillgången till fossil energi, det innebar att de utformade teknik efter dessa premisser. Enligt Folke Günther är inte mänskligheten mer intelligent efter 1850, men har genom tillgång till fossil energi haft möjlighet att utveckla ny teknik. Inför en framtid med låg energikonsumtion, mänsklighetens utsläpp av koldioxid måste minska från 10 ton/år till 1,7 ton per år 2050 (se tabell 1), är hantverk i beredskap en hållbar strategi med hänsyn till entropi-lagen och att tekniken kan integreras med människan sociala behov. Ett sätt att lösa transportlogistikens stora utmaning vore att öka försäljningen av lokalproducerade produkter. *Arbetskraften* skomakaren, ändringssömmerskor och möbelsnickare använder för att *tillverka* och *laga* produkter, minskar därmed koldioxidutsläpp. Att både i centrum och i periferin eftersträva en sådan utveckling innebär ”att fler prylar med längre livslängd tillverkas och att alla i större utsträckning än idag tar sig *tid* till att byta, reparera och uppgradera sina saker”(Sanne 2002:22-23). Ett nära samhälle med lokalproducerade produkter, där människor tog sig tid att lag och återanvända, vilket stämmer överens med Cittaslows version, ett samhälle med kvalite framför kvantitet.

Kvaliteten beror också på de positiva hälsoaspekter hantverksverksamhet har möjlighet att skapa. Exempelvis Bodil Jönssons (2002:132) teori att det moderna informationssamhället pressat ihop tiden och samtidigt fyllt tomrummet med nya aktiviteter vilket gjort oss överbelastade. Den typ av monotona arbeten hon föreslår fanns förr är typisk för hantverksverksamhet, vilket många av hantverkarna beskriver som terapi, självförtroende, bra för själen. Men att själv få sätta sina gränser, välja sin egen takt såsom många av hantverkarna gjort genom att starta egen verksamhet, är svårt inom det svenska ekonomiska systemet, konkurrens begränsar verksamhet som har andra ekonomiska värden. Alternativet att hålla på

med det på sin fritid är också är begränsat p.g.a. *tid*, till skillnad ifrån den moraliska ekonomin där Bringéus (2003:12-21) menar att en livets arbetsrytm infinner sig knuten till kroppen, kompetensens och den mentala förmågans förändringar, unga introducerades nästan rituellt i arbetslivet. Att inte befinna sig i ett sådant sammanhang och ha en värdefull *social ställning* relaterad till arbete visar enligt Dresslers (1992: 22-25) undersökning ge upphov till bl.a. högt blodtryck, vilket även kan urskiljas i intervjumaterialet genom hantverkets positiva betydelse för självförtroende och social status.

Dessa aspekter tillsammans med aspekten om den ökade arbetslöshet som följer med informationssamhället (www.neweconomics.org) ger infallsvinklar på att den längre tid hantverkssysselsättning tar istället har positiva effekter för hälsan liksom ger arbetstillfällen. Social status och individuell makt ersätter i detta avseende materiella tillgångar och är en infallsvinkel på Forsbergs (2007:191,228) ”förändrade värdegrund”. Liksom nätverket Cittaslow menar Forsberg att mindre kommuner kan ha en sådan beslutande roll och genom reglering eller andra styrmedel stävja sådan produktion som kan åstadkommas med betydligt lägre miljöbelastning” (Forsberg 2007:195). På så sätt skulle exempelvis de förslag som framgår i intervjumaterialet; exempelvis renovering av möbler och återanvändning av textilier; skapa hantverkssysselsättning hållbar för människan (social hållbarhet), miljön (ekologisk hållbarhet) liksom en ekonomisk hållbarhet med ökad sysselsättning och folkhälsa. Denna slutsats stödjer Latouches teori (1993:40) att den moraliska ekonomin är ett möjligt ekonomiskt system ”när överflödssamhället kollapsar” (ibid.).

Forsberg tror i likhet med Norberg-Hodge att ”information” om verkligheten bakom den västerländska ”friheten” ger möjlighet att förankra miljöarbetet i en social vision vilket enligt honom är en förutsättning för att förändra vår värdegrund. Han menar liksom Schumacher ”i centrum för vårt arbetsystem ligger vårt värdesystem, och mer precist uttryckt vår syn på individen, och hans relationer till andra” (Schumacher 1979:9). Den sociala aspekten av hantverkets betydelse för hållbar utveckling har jag bara påbörjat, i tabell 4, utifrån Kvalöys generalisering av meningsfullt arbete i ett hållbart samhälle liksom hälsoaspekten ovan. Men Schumachers diskussion är viktig, något jag försökt framhäva i uppsatsen. Det handlar ju inte bara om valet av teknik utan om en hel ekonomisk struktur där ekonomisk tillväxt prioriteras framför grundläggande mänskliga behov. Genom att skapa en ekonomi där *människan* har betydelse kritiserar Schumacher den konventionella ekonomin och teknologin liksom det värdesystem som understöder dem båda (Schumacher 1979:8). Istället utvecklar han en ekonomi där människan och hennes behov sätts i centrum. ”Att se arbetet som ett vardagsuttryck för värderingar ger det långt mer än ekonomisk betydelse [...] det blir därmed ett ställe där våra världsliga och andliga dimensioner löper samman för att skapa handlingar i världen” (Ibid.,:227).

Lokal utveckling för minskade koldioxidutsläpp ger oss möjlighet att ta tillvara på traditionell kunskap och återupprätta *delar* av ”det goda” från förr som representeras av, kvalité, tillvaratagande, sparande, samarbete och praktisk skicklighet. Att återinföra hantverk betyder därför inte en *återgång* till traditionell teknik utan en utveckling av samtida teknik baserad på ett upprätthållande av sociala relationer inom ramen för naturens bärkraft.

6. Sammanfattning och slutsats

Jag har undersökt hur hantverksutövande förändrats i Sverige från bondesamhälle till idag och uppmärksammat att slöjdtekniken från att vara *nyttobetonad*, d.v.s. att kunna framställa

praktiska och nyttiga bruksföremål och kläder till hushållet (Tabell 3), idag är mer inriktat på bl.a. konsthantverk men att det nyttobetonade hantverket finns kvar som fritidssysselsättning.

Historiskt material visar att hantverk var en del av det svenska bondesamhället ända fram till mitten av 1900-talet, korgflätning, skinnberedning, ullkardning, tovning och vävning är exempel på sysselsättningar på gården. Hantverket var värdefullt (Oscarsson 1996:100), framförallt därför att alla visste vilket arbete som låg bakom. Hantverksföremål var därför utformade med kvalitet p.g.a. att de var präglade av en *ekologisk anpassning* (Ingold 2000:325; Bringéus 2003:12-21; Hubendick 1987:185). Att vara skicklig i slöjd innebar att kunna tillfredsställa behov inom ramen för den lokala tillgången på material.

Övergången från bondesamhälle till industrialism innebar enligt Andersson (2003:15) en övergång från (förkapitalistisk) ”moralisk ekonomi” till marknadsekonomi där den föregående var; informella, oorganiserade nätverk där socialt och ekonomiskt värde skapas, till skillnad från marknadsekonomi (kapitalistisk), med behov av vinst. I intervjumaterialet berättar Siri Eriksson att arbetskraften (50-tal) gick runt på gårdarna, vilket är karaktäristiskt för den ”moraliska ekonomin”. Övergången innebar också att tidsnormen enligt Nanna Kildal (1986:121) förändrades från *kvalitativ*; det innebär att den refererar till händelser, är konkret och uppgiftsorienterad, vilket var karaktäristiskt för verksamhet på exempelvis en gård, till *kvantitativ*. Vilket innebar att tid delades upp mellan arbetstid och fritid, mellan privat och offentlig (Thompson refererad i Ingold 2000:326; Andersson 2003:40). Arbetsgivaren äger meningen med arbetet som är en vara som kan köpas på en marknad, tid kan därmed värderas i pengar.

Enligt Radetzki att vi blivit effektivare, ”förbrukningsintensiteten minskar på varje nivå av BNP per capita” (Radetzki 1990:32) en välfärdsmodell som sprider sig globalt när traditionell teknik ersätts med modern. Världsnaturfondens beräknar att den globala belastningen av jordens resurser ökat sedan 60-talet (figur 2). Enligt Forsberg (2007:45) beror den ökade belastningen av naturen på en rådande teknikoptimism *beroende* av ekonomisk tillväxt. Enligt Redman (1999:32) är det den komplexa organisationen som skapar belastningen, genom att handel med arbetskraft, gör att varor transporteras långa avstånd. Forsberg fortsätter (2007:45) ”den kapitalistiska formen av ekonomi måste ha tillväxt för att fungera, expandera på nya marknader och stimulera ökad konsumtion bland medborgarna”. I intervjumaterialet visar sig detta genom Christel Jönssons beskrivning av importerad merinoull, där ökad konkurrens leder till oetiska effektiviseringsmetoder, liksom skomakaren Henry Somos upplevelse av importerade skor gjorda av material skadliga för hälsan och Björn Forsbergs beskrivning av Sveriges ökade export av elektroniskt skrot ohälsosamt för människor och natur. Alla är exempel på effektiviserings metoder som gynnar ekonomisk tillväxt men har negativa effekter på andra områden.

Detta resonemang kan förklaras genom världssystemanalytiska teorier vilka argumenterar att handeln påbörjade ett ojämnt utbyte mellan Nord och Syd och skapade enligt Immanuel Wallerstein (1974:349) (2004:10) ett *växande centrum* genom *utvinning i periferin*. Enligt Hornborg har maskinerna inte gjort produktionen mer effektiv utan bara förflyttat belastningen i tid och rum, i tid genom att förflytta konsekvenser av bl.a. ökade koldioxidutsläpp på framtiden, liksom i rum när områden och folkgrupper blir producenter i periferin (Worster 1988: 277-288). Hornborg poängterar att hela den industriella revolutionen bygger på en struktur av ”ojämnt utbyte” som med den ökade användningen av fossila bränslen i början på seklet utvecklats till vad vi idag kallar marknadsekonomi, ”med socialt och miljömässigt nedbrytande effekter” (Hornborg 2001:59). I intervjumaterialet framgår denna förändring också i hur det råmaterial hantverkare använder som tidigare tillverkades i Sverige, nu importeras. Exempel är Karin Björks näver ifrån Ryssland och Maj-Britt Anterups linnetyg ifrån Frankrike. Till skillnad ifrån industritillverkade produkter förflyttar hantverket inte belastningen till periferin genom att det använder mindre fossila bränslen vid

produktionen. Hantverk är därmed långsamt därför att det inte förflyttar belastningen någon annanstans.

Hantverkarnas upplevelse av marknadsekonomi med en kvantitativ tidsnorm innebar att hobbyhantverkare upplevde att de inte hade tid att utöva hantverk, eftersom det var svårt att kombinera med den förvärvsarbetande rollen. Exempelvis Camilla Thomsen upplevde av det textila hantverket som tar för lång tid av fritiden till skillnad ifrån Siri Eriksson som nu har tid därför att hon är pensionär. De yrkesverksamma upplevde att de inte kunde göra det tidsödande arbetet eftersom det skulle bli för dyrt för kunden, exempelvis Henry Somos som istället gjorde förenklade skor till teatrar. Siri Eriksson menade också att hon hade ”tid att ta tillvara på det som finns ”och att hon på det sättet kanske är mer ekologisk”. I enighet med Siris uttalande menar Christer Sanne, docent och samhällsforskare på KTH i Stockholm att om fritiden ökar och delvis används till praktiska aktiviteter för att kompensera minskad (köpt) konsumtion, minskar belastningen på miljön. ”Den minskade belastningen beror på välfärdsvinster i form av tid istället för materiella ting, och att alla i större utsträckning än idag tog sig tid till att byta, reparera och uppgradera sina saker” (Sanne 2002:23). Slutsatsen är att användningen av tid kan bidra till omhändertagande aktiviteter och därmed minska belastningen på miljön.

En annan begränsning de yrkesverksamma hantverkarna upplevde var *konkurrensen*, eftersom de från första krona betalar samma moms som industrin beskrivs övergången från förvärvsarbete till eget företag som en lång process, ofta kompletterar man med kurser eller annan verksamhet kräver mindre tid och kompletterar den låga inkomsten. Resonemanget handlar om att hantverket inte förflyttar belastning men konkurrerar med verksamheter som förflyttar belastning, konsekvensen blir en anpassning exempelvis genom att importera material, eller på annat sätt effektivisera. Hantverk som inte förflyttar belastningen konkurrerar därmed med industri på olika villkor, eftersom industrins effektivitet är beroende av obetalda resurser i periferin, d.v.s. fossil energi liksom områden och folkgrupper i periferin. Enligt Howard T Odums teori *emergi*, vilket betyder energiminne, beskriver han hur man i likhet med näringskedjan inom ekosystem kan beräkna produkters verkliga kostnad genom att beskriva hela kedjan i produktionen ”örnar och elektriska tandborstar skulle på det sättet inom sig bära på, så att säga, minnet, av all energi som använts för att producera dem” (Hornborg 2001:41, min övers.). Björn Forsberg tror inte vi kan driva en framtida industriell ekonomi på alternativa energikällor när det uppstår energiförluster i många olika led (Tabell 10), d.v.s. utvinning, framställning, transport, användning och deponering.

Är hantverk ekologiskt? Själva tyckte hantverkarna att de var ekologiska av olika anledningar, vilket kan sammanfattas i att produkterna är tillverkade av naturmaterial, att de utformar kvalitet, att de återanvänder material liksom att deras arbetskraft ersätter fossil energi.

Naturmaterial: Teorier visar att hantverket härstammar ifrån en tid där produkterna var bundna till material tillgängliga i det lokala landskapet vilket gjorde dem ekologiskt anpassade. I modernt hantverk är den ekologiska aspekten av naturmaterial beroende av om materialet transporterats med fossil energi. Naturmaterial är mer ekologiskt eftersom det är biologiskt nedbrytbart och därmed inte behöver fossil energi vid deponeringsprocessen.

Kontakt med material och användare ökade förmågan att bedöma kvalitet vilket enligt Redman (1999:47) och Kvalöy (1992a: 280) är en konsekvens av det *småskaliga* samhället eftersom komplexa samhällen hade sämre återkopplingsmekanismer. Slutsatsen är att småskalig produktion där producenten deltar i beslut bidrar till ansvarsfulla alternativ i en ömsesidig relation till omgivande djur, människor och natur.

Att spara och återanvända material kan också återknytas till hantverkets historiska funktion där arbetet bakom produkten värderades högt, och att man därför var

omhändertagande och sparsam. Skomakaren Henry Somos påpekar att möjligheten att laga beror på hur produkten är uppbyggd från början. Slutsatsen är att traditionella hantverksprodukter inom svensk slöjd är mer ekologiska eftersom de härstammar från ett samhälle beroende av ändliga lokala material vilket utvecklat produkternas kvalitet, i enighet med Sanne (2002:23) att tid används för att ta tillvara vilket minskar nyproduktion.

Behovet av att renovera gamla möbler skulle öka i ett samhälle med mindre import. Min roll skulle vara att ta tillvara på ”gamla” saker (Nils Olsson, trähantverkare).

Genom att ersätta fossil energianvändning med mänsklig arbetskraft minskar därmed hantverkaren belastningen på miljö. Resonemanget styrks av termodynamikens andra lag där öppna system (hantverkare, maskiner, ekosystem) konsumerar ordning (låg entropi) och avger hög entropi (oordning) i form av exempelvis värme. I Tabell 10 där jag återger hela tillverkningsprocessen vill jag framhäva att varje mänsklig aktivitet som kan ersätta användningen av fossilt bränsle i något av produktionsleden bidrar till att mindre värme slöses i atmosfären. Att skapa utrymme för sådana verksamheter har enligt Bodil Jönsson (2002:132) positiv effekt för hälsan, hon menar att människan behöver monoton sysselsättning och att informationssamhället gjort oss överbelastade. Samtidigt visar Dresslers (1992: 22-25) att bristen på arbete och därmed en värdefull social ställning bl.a ger upphov till högt blodtryck. I dessa avseenden kan den längre tid hantverket tar både ersätta fossil energi skapa arbetstillfällen och framförallt tilldela människan makt att sätta sina egna gränser för vad hon skall prestera. *Arbetskraften* skomakaren, ändringssömmerskor och möbelsnickare använder för att *tillverka* och *laga* produkter, minskar därmed koldioxidutsläpp, förflyttar inte belastning och återför kraft genom att producenten tilldelas makt över sin egen tid.

Att både i centrum och i periferin eftersträva en sådan utveckling innebär att produkter med längre livslängd tillverkas och att alla i större utsträckning än idag tar sig *tid* till att samla, spara, återanvända, byta och laga sina saker. vilket stämmer överens med Cittaslows version, som är ett lokalt samhälle med utvecklad kvalitet framför kvantitet. Den ökade livskvaliteten kan förklaras av Schumachers förslag att skapa en ekonomi där människan har *betydelse* (Tabell 4). Han kritiserar den konventionella ekonomin och teknologin liksom det värdesystem som understöder dem båda (Schumacher 1979:8), vilket också blivit den centrala slutsatsen i denna uppsats, där en förändrad värdegrund som värdesätter tid framför materiella ting gör hantverksproduktion till en hållbar ekonomisk aktivitet. Att utveckla en ekonomi där människans säregna behov sätts i centrum öppnar dörren till den *förankring* Forsberg tror är nödvändig för ett hållbart miljöarbete. ”Att se arbetet som ett vardagsuttryck för värderingar ger det långt mer än ekonomisk betydelse [...] det blir därmed ett ställe där våra världsliga och andliga dimensioner löper samman för att skapa handlingar i världen” (Ibid.:227).

Lokal utveckling för minskade koldioxidutsläpp ger oss möjlighet att ta tillvara på traditionell kunskap och återupprätta *delar* av ”det goda” från förr som representeras av, kvalitet, tillvaratagande, sparande, samarbete och praktisk skicklighet. Att återinföra hantverk betyder därför inte en *återgång* till traditionell teknik utan en utveckling av samtida teknik baserad på ett upprätthållande av sociala relationer inom ramen för naturens bärkraft.

ENKÄTUNDERSÖKNING HANTVERK (I anslutning till C-uppsats i Humanekologi vid Lunds Universitet under temat Hållbar Utveckling). Vid frågor ring: Kerstin Engblom: 0706-152788
Om du får längre svar än markerat, går det bra att fylla i på baksidan. Kerstin Engblom hämtar blanketten efter överenskommelse.

Namn:
Adress:
Telefonnummer:
Ålder:
Organisation eller Företag:

1. Vilken typ av hantverk utför du? .....

2. Vilken hantverksgrupp tillhör du?

Yrkesverksam hantverkare
Hantverk för självhushållning
Konsthantverkare
Kulturbevarande hantverkare
Hantverk som hobby
Hantverk som föreningsverksamhet
Hantverkspedagog
Hantverksterapeut
Annan, vilken? .....

3 Tjänster du utför? .....

3. Produkter du tillverkar? .....

4. Vad används din produkt till? .....

5. Hur lärde du dig ditt hantverk? .....

6. Berätta kortfattat varför du valt denna sysselsättning? .....

.....

7. Vilka råmaterial är ditt hantverk beroende av? .....

.....

8. Varifrån kommer råvaran, hur har råvarutillgången förändrats? .....

.....

.....

9. Vilka tekniska hjälpmedel kräver ditt hantverk? .....

10. Löste man dessa moment annorlunda förr i tiden, hur? .....

.....

11. Var och hur utvecklar du ditt hantverk, informationskällor, tidskrifter, skriv gärna exakt webbadress, titel etc. ?

.....

.....

12. Uppfattar du ditt hantverk som mer ekologisk än annan produktion, varför, varför inte? .....

.....
.....

På en skala 1-5 (1= miljö är viktigt för mig 5- miljö är inte viktigt för mig) hur viktigt är det att vara miljövänlig och hållbar för dig?

1   2   3   4   5

13. Vilken är din målgrupp? .....

13 B. Vad söker de som fastnar för ditt hantverk? .....

14. Hur har användningen för ditt hantverk förändrats, kort historik kring ditt hantverk?

.....
.....

15. Vilken efterfrågan är du beroende av och på vilket sätt har den förändrats? .....

.....
.....

15 B. Hur kan lokalt hantverk organiseras för att bli lättillgängligt? .....

.....
.....

16. Har du eget företag? .....

17. Hur har du själv skapat förutsättning för utövandet av hantverk? .....

18. Är du med i annan form av organiserad hantverksverksamhet, vilken? .....

.....
.....

19. Säljer du dina produkter, i sådant fall var och hur? .....

.....
.....

20. Om nej på fråga 17, vad hindrar dig? .....

.....
.....

21. Hur mycket moms betalar du? .....

22. Var går gränsen från hantverk till industri för dig? .....

.....
.....

23. Vad finns inom hantverksutövande som inte finns inom industri?.....

.....
.....

24. Varför tror du att produktionen i största allmänhet övergått till industri?.....

.....
25. Om efterfrågan var stor, skulle du kunna övergå till industriell produktion av din produkt, varför, varför inte? .....

.....
26. Finns det strukturella hinder/förutsättningar för ditt hantverk att leva vidare? .....

.....
27. Har du anpassat dina produkter till marknaden, i sådant fall hur? .....

.....
28. Skulle du vilja eller har du utvecklat din verksamhet tillsammans med andra, hitta/hittat gemensamma energilösningar etc. Hur ser det ut/ skulle kunna se ut? .....

.....
29. Hur försörjer du dig om inte på ditt hantverk?.....

30. Skulle du kunna tänka dig att undervisa och lära ut ditt hantverk? Ja Nej

31. Beskriv utförligt gärna med konkreta exempel hur hantverket påverkar dig;
mentalt;.....

fysiskt;.....

socialt;.....

.....
32. Framtidsplaner för ditt hantverk? .....

.....
34. (frivillig) Hur skulle ett samhälle se ut där ditt hantverk fick en allmännyttig plats för produktion till hushållens behov? .....

.....

.....

.....

.....

.....

Ligger det i ditt intresse att delta i en utveckling anpassad till lokal produktion? Ja Nej

Källförteckning:

- Allén, Sture, 1991. *Hjärna, händer: 100 års textil slöjd*, i serien Göteborgs Universitet 1891-1991. Göteborg: Informationsavdelningen Göteborgs Universitet.
- Andersson Maria, 2003. *Arbetslöshet och arbetsfrihet: Moral makt och motstånd*, i serien Etnolore, nr. 28. Uppsala: Etnologiska avdelningen, Uppsala Universitet.
- Andrén, Sabina, 2004. *En granskning av EU:s Lissabonstrategi ur ett humanekologiskt perspektiv*. Humanekologiska avdelningen, Lunds Universitet.
- Asplund, Johan, 1983. *Tid, rum, individ och kollektiv*. Liber Förlag, Malmö.
- Bateson, Gregory, 1998. *Mönstret som förbinder*. Stockholm: Mareld.
- Benn Jette, Illum, Bent & Kragelund, Minna, 2006. *Praktik Klogskab: Hverdagens erfaringsrum fagdidaktiskt perspektiv*, i Karsten Schnack (red), *Didatik på kryds og tvärs*. Köpenhamn: Pedagogiska Universitetets förlag.
- Bringéus, Nils-Arvid, 2003. *Arbete och Redskap*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Dahlman, Carolin, 2003. *Slow City - vilket trams*. *Aftonbladet* 2003 08 30.
Länk: <http://www.aftonbladet.se/debatt/article161077.ab>.
- Daly, Herman, 1996. *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development*. Boston: Beacon Press.
- Dressler, William W, Poggie, John J & DeWalt, Billie R. 1992. *Anthropological Research: Process and Application*. Albany: State University of New York Press
- Drotner, Kirsten, 1991. *At skabe sig- selv: Ungdom, æstetik och pædagogik*. Köpenhamn: Gyldendal.
- Egle, Anders, 2007. Göteborgarnas ekologiska fotavtryck kartlagda. Artikel på Göteborgs Stads hemsida under Miljö & Kretslopp, 2007 10 31.
Länk: http://www.vartgotborg.se/prod/sk/vargotnu.nsf/1/miljo_o_kretslopp,goteborgarnas_ekologiska_fotavtryck_kartlagda
- Falk, Johan, 2007. Etanol, slöseri med resurser och energi. *Forskning och Framsteg*, Nr.7., s.12-14.
- Foucault, Michel, 1987. *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv Förlag.
- Ehrensverd, Gösta, 1972. *Före - Efter: En diagnos*. Stockholm: Aldus.
- Ericsson, Anne-Marie, 1984. *Svenskt 1920-tal: Konsthantverk och konstindustri*. Lund: Signum.
- Evans-Pritchard, Edward Evan, 1940. *The Nuer*. Oxford: Clarendon Press.

- Forsberg, Björn, 2007. *Tillväxtens Sista Dagar: Miljökamp om världsbilder*. Stockholm: Ruin.
- Foucault Michel, 1974. *Övervakning och Straff*. Lund: Arkiv Förlag.
- Gregow, Karin, 2000. *Hur många svenskar tål världen? Miljöeffekter i syd av svensk konsumtion*. Stockholm: Naturskyddsföreningen.
- Grenander-Nyberg, Gertrud, 1983. *Lantheimmens prydnadssöm*. Stockholm: Nordiska Museet.
- Gustavsen, Björn, 1996. *Vägen till bättre arbetsliv: Strategier och arbetsformer i ett utvecklingsarbete*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Gunther, Folke, www.holon.se/folke
1. Exergi: http://www.holon.se/folke/kurs/Ecologicaldevelopment/Termodyn_en.shtml
  2. För 1850: <http://www.holon.se/folke/kurs/logexp/logexpsv.shtml>
- Haenn, Nora & Wilk, Richard R. (red.) 2006. *The Environment in Anthropology: A Reader in Ecology, Culture and Sustainable Living*. New York University Press.
- Hantula, Kirsti, 2009. Vietnam förbereder sig för katastrof, *Global Finland*: webbtidning Utrikesministeriet i Finland: 2009 09 01:
<http://global.finland.fi/public/default.aspx?contentid=154022&nodeid=15782&contentlan=3&culture=sv-FI>
- Helldén, Arne, 1984. Arbetet och Lyckan - kulturarvet och arbetets värde. I Elisabeth Stavenow – Hidemark (red), *Fataburen 1984*, Nordiska Museets och Skansens årsbok, s. 7-21. Stockholm: Nordiska Museet.
- Hornborg Alf, 1997. Människans Försörjning: teknologi, ekologi och ekonomi i ett globalt och historiskt perspektiv. *Humanekologiska essäer*, nr.1. Humanekologiska avdelningen, Lunds universitet.
- Hornborg, Alf, 2001. *The Power of the Machine: Global Inequalities of Economy, Technology and Environment*. Walnut Creek, CA: Alta Mira Press.
- Hornborg, Alf, McNeill, JR & Martinez-Alier, Joan (red.) 2007. *Rethinking Environmental History: World-System History and Global Environmental Change*. Walnut Creek, CA: Alta Mira Press.
- Hornborg, Alf, 2008. Maskinen som fetisch, artikel i *Dagens Nyheter* 2008 05 26.
- Hubendick, Bengt, 1987. *Människoekologi*. Stockholm: Gidlunds Förlag.
- Ingold, Tim, 2000. *The Perception of the Environment*. London: Routledge.
- Jönsson, Bodil, 2002. *I tid och otid: Hemma och på jobbet*. Stockholm: Brombergs Förlag.

- Jönsson, Bodil, 2004. *Vunnet och försvunnet: Om rytmen i livet*. Stockholm: Brombergs Förlag.
- Kildal, Nanna, 1986. Tidsnorm og arbeidsform. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 27, Nr.: 2, s., 115-133. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Kretsloppsdelegationen Miljödepartementet Rapport 1997:14. *Strategi för kretsloppsanpassade material och varor*. Stockholm: Gotab.
- Kullander, Sven, 2008. Verkliga skälet till finanskrisen. Energi och klimatforum.
Länk: http://www.energiklimat.se/index.php?option=com_fl_blog&Itemid=29&id=25
- Kvale, Steinar, 1997. *Den kvalitative forskningsintervjuen*. Lund: Studentlitteratur.
- Kvaløy Sigmund, 1976. *Ekologisk Kris: Natur och människa: En inledning i eko-filosofi och eko-politik*. Stockholm: LT; Falkenberg: By och bygd.
- Kvaløy Sigmund (även Kvaløy – Sætereng), 1992a, Identitet og meningsfullt arbeid. I Nils Chr., Stenseth & Karine Herzberg (red.), *Ikke bara si det, men gjøre det- om bærekraftig utvikling*, s.279-287. Oslo: Universitetsforlaget/ Alternativ Framtid
- Kvaløy, Sigmund, 1992b. Inside Nature. I Edward Goldsmith et al (red), *The Future of Progress*, s. 1-7. Bristol: The international Society of Ecology and Culture.
- Latouche, Serge, 1993. *In the Wake of the Affluent Society: An Exploration of Post Development*. London: Zed Books.
- Linde Ulf, dikt om hantverk i Sigvard Fjellsson, 1991, *Makrillgarnbåten Blixten* i Tidsskriften *Träbiten*, nr: 74. Uddevalla: Föreningen Allmogebåtar.
- Malm, Thomas, 2008. Outriggers Lost in the Sea of Time: An Overlooked Aspect of Cultural Change and Conditions for Sustainable Development in Oceania. *SPC Traditional Marine Resource Management and Knowledge information Bulletin* nr.23, s. 3-12.
- McNeill, J.R., 2000. *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth Century*. New York: Norton & Company.
- Norberg-Hodge, Helena, 1992. The Pressure to Modernise. I Edward Goldsmith et al (red), *The Future of Progress*, s. 80-99. Bristol: The international Society of Ecology and Culture.
- Norberg-Hodge, Helena, 1991. *Ancient Futures: Learning from Ladakh*. San Fransisco: Sierra Club Books.
- Norberg-Hodge, Helena, 1993. *Ladakh: Utveckling med tradition*. Stockholm: Svenska Naturskyddsföreningen.

- Oscarsson, Ulla, 1988. Spinn, spinn, dotter min. I Erik Janson (red), *Levande Textil*: Svenska Turistföreningens Årsbok 1988. s. 94-103. Uppsala: Svenska Turistföreningen.
- Peet, Richard & Hartwick, Elaine, 2004. *Theories of Development*. New York: Guildford Press.
- Radetzki, Marian, 1990. *Tillväxt och miljö*. Stockholm: SNS Förlag.
- Radetzki, Marian, 2001. *Ekonomisk tillväxt och miljöns kvalitet*. Stockholm: SNS Förlag.
- Rosén, Bo & Rosén, Elsbeth, 1983. *Händernas verk - en bok om hantverkets villkor och framtid*. Stockholm: Liber Förlag.
- Rydberg, Torbjörn & Salomonsson, Lennart, 2000. Ekologiska och ekonomiska system- Allt är kopplat i *Forskningsnytt och ekologiskt jordbruk i Norden*, nr. 7, Uppsala: Sveriges Lantbruksuniversitet SLU.
Länk: <http://chaos.bibul.slu.se/sll/slu/forskningsnytt/FLN00-07/FLN00-07L.HTM>
- Sachs, Jeffrey D., 2006. *The End of Poverty: Economic Possibilities of Our Time*. New York: Penguin Books.
- Sahlins, M D., 1968. *Tribesmen*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Sanne, Christer, 2002. *Att mäta det goda livet: Samhällsbyggnad/infrastruktur*. Rapport från Kungliga Tekniska Högskolan Stockholm, i projektet Göteborg 2050: <http://www.goteborg2050.nu/pdf/SanneDetGodaLIVet.pdf>
- Schumacher, Ernst Friedrich, 1981. *Det goda arbetet: För en ändamålsenlig teknologi med mänskliga mått*. Stockholm: Prisma.
- Salazar Carles, 1996. *A Sentimental Economy: Commodity and Community in Rural Ireland*, Providence, Oxford: Berghahn Books.
- Seymour, John, 1976. *Självhushållning, en handbok*. Stockholm: Bonnier Fakta Bokförlag AB.
- Seymour, John, 1984. *De gamla hantverken, redskap och metoder från självhushållningens tid*. Stockholm: Bonnier Fakta Bokförlag AB.
- Steiner, Dieter, 1993. Human Ecology as Transdisciplinary Science, and Science as Part of Human Ecology. I Dieter Steiner Dieter & Markus Nauser (red.), *Human Ecology: Fragments of Anti-Fragmentary Views of the World*, s. 47-76. London: Routledge.
- Swahn, Magnus, 2006. *Decoupling för att minska transportlogistikens negativa Miljöpåverkan*. Naturvårdsverket: www.naturvardsverket.se/bokhandeln.

Thompson, Edward Palmer, 1976. *Time Work-Dicipline and Industry Capitalism i Past and Present*, nr. 38, 1976.

Uddenberg, Nils, 1990. *Prometheus och Dryaden*. Stockholm: Natur och Kultur.

Wackernagel.M. & Rees,W., 1996. *Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on Earth*. Philadelphia: New Society Publishers.

Wallerstein, I.M.,1974. *The Modern World System 1: Capitalist agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth century*. London: Academic Press.

Wallerstein, Immanuel, 2004, *World System Analysis: An Introduction*. Durkham: Duke University Press

Worster, Donald, 1994. *The Ends of the Earth*. Cambridge: Cambridge University Press.

Worster, Donald, 1996. *De ekologiska idéernas historia*. Stockholm: SNS Förlag.

Ågren, Katarina, 1988. Den svenska textilkonstens ortskaraktär. I Erik Janson (red) *Levande Textil*: Svenska Turistföreningens Årsbok 1988. s. 105-120. Uppsala: Svenska Turistföreningen.

ELEKTRONISKA KÄLLHÄNVISNINGAR:

Energimyndigheten; är en statlig myndighet som arbetar för ett tryggt, miljövänligt och effektivt energisystem.
www.energimyndigheten.se och www.energikunskap.se

Falköpings kommun: 1. Cittaslow-filosofin:

<http://www.falkoping.se/menystartsidea/cittaslowdetgodalivet/cittaslowfilosofin.4.28642fc1119e8a9848180008097.html>

FN:s Klimatpanel: Utrikesministeriet, Global Finland: Artikel av journalisten Kirsti Hantula

<http://global.finland.fi/public/default.aspx?contentid=154022&nodeid=15782&contentlan=3&culture=sv-FI>

Göteborg 2050: Göteborgs hållbarhetsplan 2050: <http://www.goteborg2050.nu/> eller broschyr:

<http://www.goteborg2050.nu/pdf/GBG2050broshyr.pdf>.

Göteborgs Stad "Vårt Göteborg" Artikel; Miljö och Kretslopp: publicerad 07 10 31

www.vartgoteborg.se

http://www.vartgoteborg.se/prod/sk/vargotnu.nsf/1/miljo_o_kretslopp.goteborgarnas_ekologiska_fotavtryck_kartlagda

Gunther Folke: <http://www.holon.se/folke/kurs/logexp/logexpsv.shtml>

Naturvårdsverket 1: Pågående klimatforskning: www.naturvardsverket.se/Klimat-i

forandring/Pagaende-forskning/.../Intergovernmental-Panel-on-Climate-Change-IP... - 44k -

Naturvårdsverket 2: Konsumtion och klimat 2009 01 25:

<http://www.naturvardsverket.se/sv/Klimat-i-forandring/Konsumtion-och-klimat/>

Naturvårdsverket 3: Tabell 1: globala medelutsläpp, Konsumtion och klimat 2009 01 25/ Vad krävs på sikt:

<http://www.naturvardsverket.se/sv/Klimat-i-forandring/Konsumtion-och-klimat/Vad-kravs-pa-sikt/>

Naturskyddsföreningen; Karin Gregow. 2000. *Hur många svenskar tål världen?*
http://www.naturskyddsforeningen.se/upload/Foreningsdokument/Rapporter/rapport_internationellt_hur%2520mangasvenskartalvarlden.pdf

Sanne Christer, Tillväxt är ingen garant för lycka i *Göteborgs Posten* 03 04 25
<http://www.gp.se/gp/jsp/Crosslink.jsp?d=114&a=124776>

Saturnini, Paulo, 2004. Slow food och slow city rörelsen: För att bevara den biologiska mångfalden och verka för humanistiska synsätt. Föredrag på Italienska Festivalen 26-29 Augusti 2004, Stockholm, Sverige
http://www.masterolofsgarden.se/italien/slow_food.pdf

SNF 1: Svenska Naturskyddsföreningen 1: Föreningsdokument, verksamhetsriktlinjer 2008.
<http://www.naturskyddsforeningen.se/upload/Foreningsdokument/Foreningsdokument/verksamhetsriktlinjer-2007-2010.pdf>

SNF 2: Miljöpolitik, vad är skatteväxling: Svenska Naturskyddsföreningen 2:
<http://www.naturskyddsforeningen.se/>

Svensk mjölk: www.svenskmjolk.se

UNEP: United nations Enviromental Programme: FN:s Miljöprogram

Vetenskapliga Rådet 2007: Vetenskapligt underlag för klimatpolitiken, miljövårdsberedningens rapport 2007:03.
<http://www.regeringen.se/content/1/c6/08/69/66/fd457e80.pdf>

Världsnaturfonden WWF;
1. Tabell Koldioxidutsläpp: assets.wwf.ca/downloads/lpr2008_ecologicalfootprint.pdf

Kontakt: Kerstin Engblom - e-post: kengblom@yahoo.com